

RAAP-RAPPORT 6742

Erfgoed in de gemeente Land van Cuijk

Een cultuurhistorische waardenkaart

Archeologie | Cultuurhistorie | Erfgoed

Colofon

Opdrachtgever: gemeente Land van Cuijk

Titel: Erfgoed in de gemeente Land van Cuijk. Een cultuurhistorische waardenkaart.

Versie: 24-11-2023

Auteur: drs. B.J.G. van Snippenburg

Projectcode: CUCVW

Bestandsnaam: RAAPrap_6742_CUCVW_20231124

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuwendeldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500

E-mail: raap@raap.nl

Website: www.raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2023

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

RAAP heeft in 2023 het landschappelijk en ruimtelijk erfgoed van de gemeente Land van Cuijk in kaart gebracht in deze cultuurhistorische waardenkaart. De kaart is een actualisatie en uitbreiding van de kaart van de toenmalige gemeenten Grave en Mill en Sint Hubert en vormt een tweeluik met de archeologische waarden- en verwachtingskaart. In deze cultuurhistorische waardenkaart is veel kennis bijeengebracht, die gebruikt kan worden bij ruimtelijke opgaven en het omgevingsplan.

De gemeente heeft een gevarieerd landschap met historische akkercomplexen, landgoederen, bossen, grootschalige 20^e-eeuwse ontginningen en natuurlijk de Maas met haar overstromingsvlakte vol maasheggen. Veel van deze gebieden zijn van hoge tot zeer hoge cultuurhistorische waarde omdat ze goed bewaard zijn gebleven, hun karakter hebben behouden en het verhaal van het gebied vertellen.

Schaalvergroting in de landbouw heeft er ook voor gezorgd dat andere delen van de gemeente hun karakter verloren hebben. Het zeer diverse landschap op het dekzand op de overgang van Peelhorst naar Maasterrassen heeft een uniform karakter gekregen en loopt op diverse plaatsen naadloos over in de grootschalige jonge ontginningen.

In dit rapport lichten we de inventarisatie- en waarderingskaarten toe. Achtereenvolgens komen de methoden en bronnen, de cultuurlandschappen en de landschapselementen aan bod.

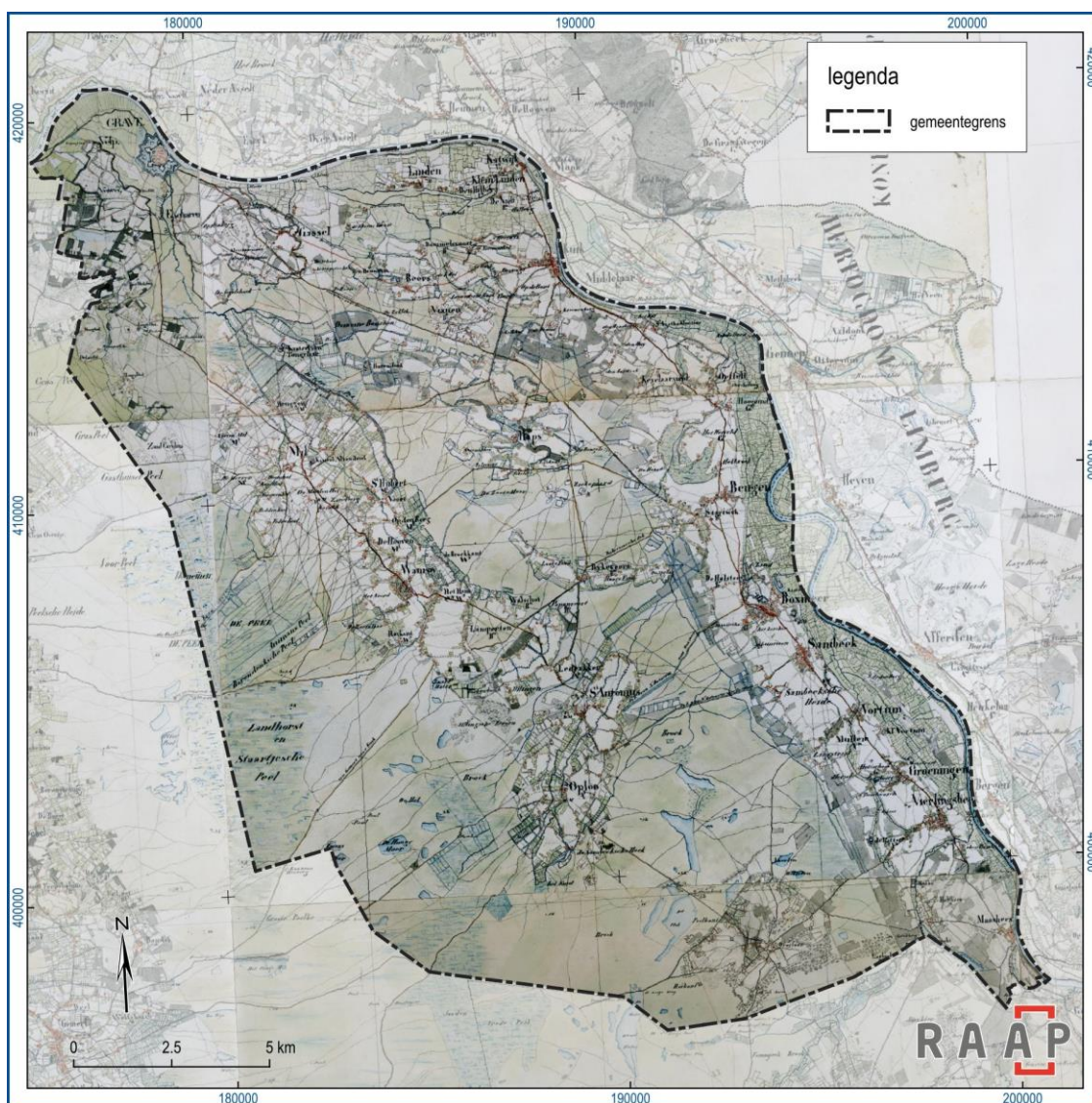
Inhoud

Samenvatting	3
Inhoud.....	4
1 Inleiding	5
1.1 Kader	5
1.2 Studiegebied	6
1.3 Uitvoering	8
1.4 Dankwoord	8
1.5 Leeswijzer	8
2 Methoden en bronnen.....	9
2.1 Landschappen	9
2.2 Landschapselementen.....	14
3 Cultuurlandschappen	20
3.1 Inleiding	20
3.2 Dekzandlandschap.....	21
3.3 Plateaulandschap	28
3.4 Rivierenlandschap	34
3.5 Rivierterrassenlandschap (terrasvlakte)	35
3.6 Rivierterrassenlandschap (terrasrug)	47
3.7 Water	51
3.8 Waardering.....	52
4 Landschapselementen	55
4.1 Inleiding	55
4.2 Verkeer en vervoer	55
4.3 Waterstaat.....	61
4.4 Bestuur en recht	68
4.5 Historische nederzettingslocaties.....	71
4.6 Landbouw en bosbouw	73
4.7 Landgoederen en buitenplaatsen	81
4.8 Religie.....	83
4.9 Begraven.....	84
4.10 Oorlog en defensie	87
4.11 Nutsvoorzieningen	100
5 Adviezen	102
Literatuur	104
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices	108

1 Inleiding

1.1 Kader

De gemeente Land van Cuijk heeft RAAP gevraagd een cultuurhistorische waardenkaart op de stellen. In 2014 heeft RAAP de cultuurhistorische waardenkaarten voor de toenmalige gemeenten Grave en Mill en Sint Hubert opgesteld. Met de fusie van deze twee en nog drie andere gemeenten tot de nieuwe gemeente Land van Cuijk ontstond een hiaat in de kennis: voor een groot deel van de gemeente was deze landschappelijke erfgoed informatie niet beschikbaar. Om die reden heeft RAAP in 2023 de bestaande cultuurhistorische waardenkaarten geactualiseerd en uitgebreid met het resterende grondgebied van de gemeente. De resulterende cultuurhistorische waardenkaart vormt een bundeling van kennis over het landschappelijke en ruimtelijke erfgoed in de gemeente. Deze kennis kan toegepast worden bij gebiedsopgaven en input vormen voor het toekomstige omgevingsplan.

Figuur 1. De gemeente Land van Cuijk op de TMK van ca. 1850. De landschappelijke hoofdstructuur is herkenbaar in het grondgebruik.

De cultuurhistorische waardenkaart vormt de facto een tweeluik met de archeologische waarden- en verwachtingskaart waarin de bekende en te verwachte archeologische waarden worden benoemd.¹

1.2 Studiegebied

Deze cultuurhistorische waardenkaart richt zich op het huidige grondgebied van de gemeente Land van Cuijk. De gemeente is op 1 januari 2022 ontstaan uit een fusie van de voormalige gemeenten Cuijk, Boxmeer, Mill en Sint Hubert, Sint Anthonis en Grave. Deze gemeenten waren zelf ook weer fusiegemeenten (zie figuur 2). Met 352 km² is Land van Cuijk de grootste gemeente van Noord-Brabant een van de grootste van Nederland.

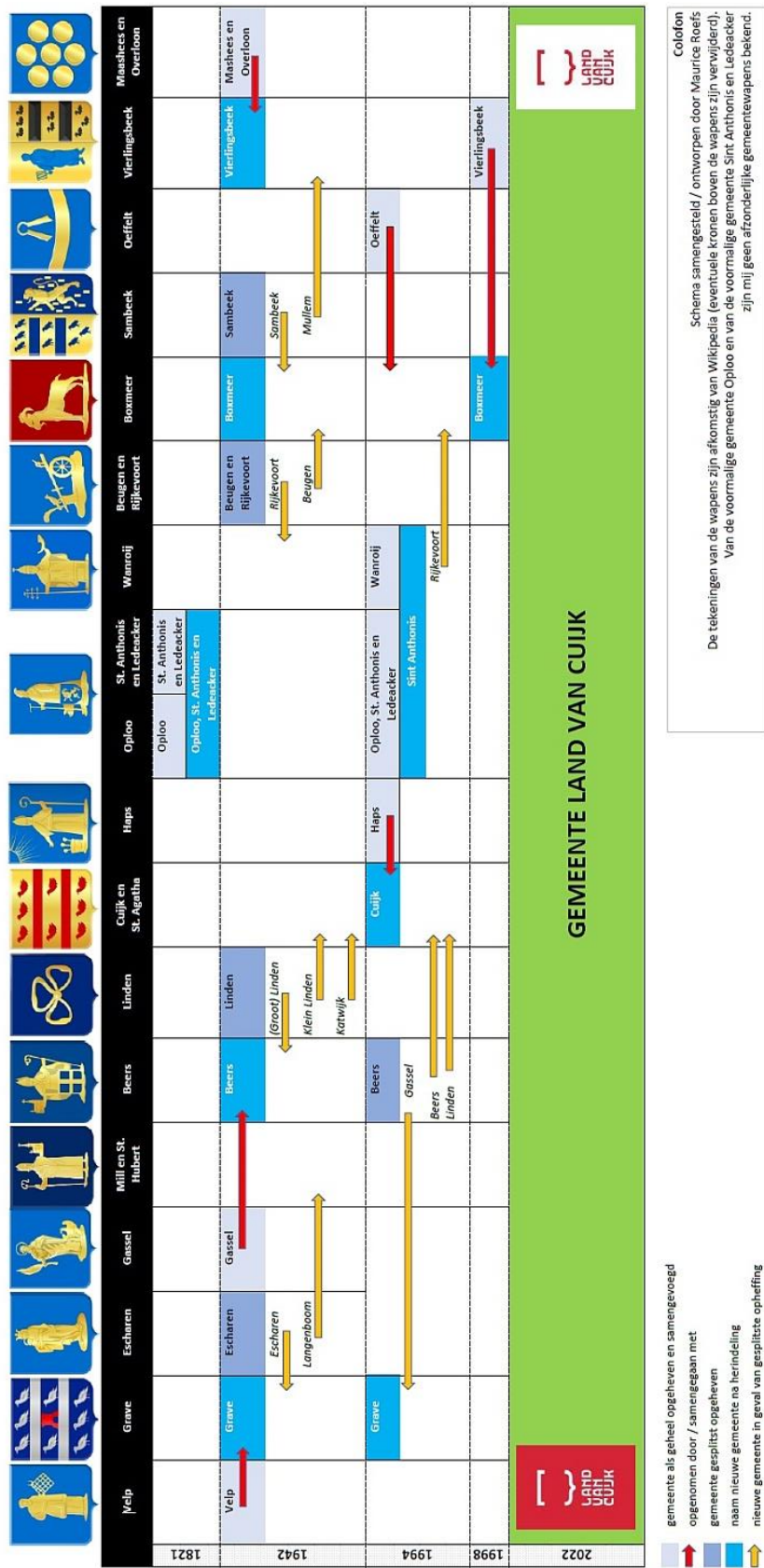
De naam van de gemeente gaat terug op de heerlijkheid met dezelfde naam die teruggaat tot de 11^e eeuw. De heer van Cuijk resideerde in het kasteel van Cuijk. Vanwege betrokkenheid van Herman II van Cuijk bij de moord op Floris de Zwarte, graaf van Holland in 1133, heeft diens opvolger en broer Dirk IV het kasteel van Cuijk verwoest en Herman II verbannen. Toen deze vijf jaar later terugkeerde bouwde hij een nieuw kasteel stroomafwaarts op de Maas. Bij dit kasteel is de plaats Grave ontstaan.

Het historische Land van Cuijk besloeg nagenoeg de hele huidige gemeente. In 1269 werd de plaats Meer met bijbehorende gronden verkocht aan Jan Boc, waarna 'Bocs Meer' als Boxmeer een vrije heerlijkheid werd. Na de onafhankelijkheid van Boxmeer bestond het Land van Grave uit twee delen, die het Overambt (ten zuiden van Boxmeer) en het Nederambt werden genoemd.

De heer van Cuijk was leenman van de graaf van Gelre. Nadat de heer in 1288 meevocht aan Brabantse zijde tegen Gelre, werd het Land van Cuijk een Brabants leen. Aan het eind van 14^e eeuw was tijdens de Tweede Gelderse Oorlog de positie van het Land van Cuijk een van de aanleidingen van de oorlog. In 1386 en 1388 werd Grave belegerd. De inmiddels hertog van Gelre won de oorlog waarna Cuijk weer een Gelders leen werd. In de 15^e eeuw werd het echter weer Brabants, wat het bleef tot in de Tachtigjarige Oorlog. In deze periode is ook de grens tussen het Land van Cuijk en het Gelderse Land van Kessel vastgelegd; de huidige provinciegrens is daarmee een van de oudste grenzen van ons land. In 1559 werd het Land van Cuijk in pandschap gegeven aan Willem van Oranje. Nu nog draagt de koning de titel baron van de stad Grave en het Land van Cuijk, onderdeel van de zogenoemde 'grote titulatuur' die meestal wordt vervangen door het bekende "enz. enz. enz." Aan het eind van de oorlog in 1648 werd het Land van Cuijk onderdeel van Staats-Brabant. Na de Bataafse tijd, waarin de heerlijkheden werden opgeheven, en de Franse tijd, werden de diverse dorpen en de stad Grave gemeenten binnen de provincie Noord-Brabant (ter onderscheiding van Zuid-Brabant, waarvan Brussel de hoofdstad is) in het Koninkrijk der Nederlanden, wat het sindsdien altijd gebleven is.

Het land van Cuijk ligt op de overgang van de Peelhorst naar het noordelijkste deel van het Zuid-Nederlandse riviergebied; het rivierterrassenlandschap waarin de Maas een prominente rol speelt. De gemeente helt af in twee richtingen. Van de Peelhost (29m+NAP) in noordoostelijke richting naar de Maas, en van de stroomopwaartse Maas bij Maashees (16m+NAP) stroomafwaarts in noordwestelijke naar Grave (8m+NAP). De verschillende landvormen waarop de gemeente gegrondvest is hebben alle hun ruimtelijke weerslag gehad. Langs de Maas en op de rand van de Peelhorst liggen rijen dorpen, met bijbehorende oude akker- en weilanden. Het lage midden van de gemeente en de Peelhorst zelf zijn tot het eind van de 19^e eeuw onbewoond gebleven.

¹ Boshoven, 2023.

Figuur 2. Kwartierstaat van de gemeente Land van Cuijk, gemaakt door Maurice Roefs ter gelegenheid van het ontstaan van de gemeente in 2022. (Huisman, 2023).

1.3 Uitvoering

De landschapselementen werden gekarteerd door Sil Bouwmans MA. De groenelementen daarbinnen, de landschapskartering en -waardering, rapportage en algehele projectleiding waren in handen van drs. Bjorn van Snippenburg.

1.4 Dankwoord

We danken Wendy van Rooij, Doret Eeken en Henk Jan Derksen die namens de gemeente betrokken waren bij de totstandkoming van deze cultuurhistorische waardenkaart. Ondanks de hobbels op de weg hebben we dankzij de goede samenwerking een mooi product kunnen neerzetten.

1.5 Leeswijzer

Dit rapport vormt de toelichting op de karteringen die allen in GIS zijn uitgevoerd. In de databases achter het GIS is veel informatie bijeen gebracht. Na een beschrijving van de gebruikte bronnen en methoden volgt een (korte) toelichting op de gekarteerde elementen.

Zie bijlage 1 voor de dateringen van de in dit rapport genoemde archeologische perioden.

2 Methoden en bronnen

2.1 Landschappen

2.1.1 Inventarisatie en kartering

Aanpak en bronnen

Het inventariseren en karteren van landschapstypen is erop gericht om inzicht te krijgen in de historische en nog bestaande gebiedskenmerken van de verschillende deellandschappen in de gemeente Land van Cuijk. Daartoe hebben we het grondgebied van de gemeente opgedeeld in fysische (deel)landschappen, daarbinnen naar ontginningstypes en uiteindelijk de cultuurlandschappen. Ontginningstypes en cultuurlandschappen kunnen in meerdere fysische landschappen voorkomen.

Het fysisch landschap is bepaald op basis van fysisch-geografische gegevens en geeft informatie over de ondergrond van het betreffende gebied. Het ontginningstype zegt iets over het gebruik van het betreffende landschap. Het cultuurlandschap geeft informatie over de fysieke inrichting met aspecten als verkaveling, bebouwing, reliëf en beplanting. Elk cultuurlandschap heeft een unieke code waaruit de hogere classificatieniveaus ook af te leiden zijn.

Bij de indeling van de historische landschappen hebben we gekeken naar een drietal momenten in de landschapsgechiedenis, namelijk de eerste helft van de 19^e eeuw voor de oude landschappen (Tranchotkaart, kadastraal minuutplan (ca. 1832) en topografisch-militaire kaart (TMK, ca. 1850)), de jaren 1950 voor jongere landschappen en de huidige situatie als referentie. De nu bebouwde en sterk veranderde gebieden worden niet beoordeeld. Andere geraadpleegde bronnen waren:

- historisch-topografische kaarten (bonneblaadjes ca 1890 – ca 1940, topografische kaart ca 1940 – heden);
- bodemkaarten;
- geomorfologische kaarten, geologische kaarten;
- recente luchtfoto's;
- hoogtebeelden (AHN2 of hoger).

Schaal en detail

Bij de kartering van de landschapstypen is goed op de nauwkeurigheid gelet: bij begrenzen op basis van louter historische kaarten zou namelijk een eventuele georeferentiefout² onbedoeld meegenomen worden in de nieuwe kaartlaag. De locatie van de grenzen is daarom allereerst afgeleid van de historische kaarten, maar gepreciseerd op basis van huidige ondergronden. De te hanteren foutmarge verschilt per situatie: wanneer de grens over een sloot loopt, is als foutmarge de gemiddelde breedte van de sloot gehanteerd (ca 2 meter); dat is nog toelaatbaar. Loopt de grens langs een weg, dan is per

² De topografische kaarten van na 1945 zijn over het algemeen vrij nauwkeurig te georefereren. Voor oudere kaarten geldt doorgaans een afwijking.

situatie nagegaan hoe de grens ten opzichte van de weg diende te lopen (ene zijde, andere zijde, hartlijn).

Eén en ander was eenvoudig te realiseren als de te trekken historische grens ook nu nog in het landschap aanwezig is. Was die niet meer te herkennen, dan hing het van de relevantie van die grens voor de historische en huidige structuur af, of bij de grens de historische lijn werd aangehouden, of dat de dichtstbijzijnde huidige lijn gekozen werd. In het eerste geval doorsnijdt de lijn de huidige verkaveling, hetgeen problematisch kan zijn als de kaartlaag wordt gebruikt als basis voor een latere beleidslaag. In het tweede geval, bijvoorbeeld wanneer er sprake is van een beperkte verschuiving of als de grens er minder toe doet, wordt dat probleem ondervangen.

Data

De kartering van de landschappen heeft geleid tot één geopackage (.gpkg) waarin één laag met multipolygons zit. Bij de kartering is gewerkt volgens het Erfgoedregistratiesysteem (ERS).³ De databasestructuur volgt deze standaard, maar niet alle velden zijn gebruikt. Een overzicht van de gebruikte velden wordt gegeven in tabel 1:

³ Voor een volledige toelichting op de ERS en de diverse velden met hun enumeraties, zie <https://erfgoedregistratiestandaard.github.io/ers-spec/ers-respec-template.html>

attribuut	type	verplicht / facultatief	toelichting
fid	integer64	verplicht	Unieke ID binnen geodatabase. Wordt automatisch gecreëerd.
Type	string	verplicht	Typering van de fysieke verschijningsvorm van het object, in dit geval "gebied".
AardRegistratie	string	verplicht	Wijze waarop de cultuurhistorische waarde van een object beleidsmatig betekenis heeft.
Naam	string	facultatief	
Beschrijving	string	facultatief	Een korte beschrijving of meer informatie over het object.
FysischLandschap	string	verplicht	Categorisering van landschap naar ontstaan van fysisch geografische eigenschappen zoals reliëf en grondsoort, waarop de nu nog herkenbare ontginning in het verleden plaatsvond.
FysischDeelLandschap	string	facultatief	Nadere onderverdeling FysischLandschap.
Ontginning	string	verplicht	Categorisering van gebieden naar de wijze waarop deze door mensen in cultuur zijn gebracht (of waar dat is uitgebleven). Niet ingevuld bij niet geclassificeerde gebieden.
Cultuurlandschap	string	verplicht	Nadere onderverdeling binnen een ontginningstype.
CodeLandschap	string	verplicht	Unieke code voor elk cultuurlandschap waaruit ook de hogere classificatieniveaus af te leiden zijn.
Aanwezig	string	verplicht	Kwalificatie van de materiële aanwezigheid van het object.
Opmerkingen	string	facultatief	Een opmerking over de kartering of het object.
WaardeScoreCriterium1/2/3	integer64	verplicht	Waarderingsscore op resp. criterium 1, 2 of 3.
WaardeScoreGemiddelde	integer64	verplicht	Gemiddelde van de toegekende waarderingsscores.
WaardeEindScore	string	verplicht	Gemiddelde waarderingsscore vertaald naar een waarderingsterm.
ToelichtingWaarde	string	verplicht	Toelichting op de waardering.

Tabel 1. Gebruikte ERS-velden in de database van de landschappen.

2.1.2 Waardering

Criteria

Aan elk van de daarin onderscheiden eenheden is een waardering op een drietal criteria toegekend, steeds op een schaal 1 (laag) – 5 (hoog). Die criteria zijn de volgende:

- Gaafheid van de topografie;
- Gaafheid van de openheid/geslotenheid;
- Aanwezigheid van bijzonderheden, zeldzame zaken, etc.

De situatie is beoordeeld aan de hand van de situatie in de 19^e eeuw voor de oude landschappen en in de periode net na de ontginning (1940-1950) voor de jongere landschappen. Belangrijkste redenen voor het eerste is de duidelijke koppeling die er in die periode nog bestond tussen de ondergrond en het grondgebruik. Vooral vanaf het Interbellum, en vooral versterkt na de Tweede Wereldoorlog,

verwaterde deze relatie, waardoor het landschap minder goed leesbaar werd. De tweede periode is ingevoegd om de jonge landschappen op hun zelfstandige waarde te beoordelen, en niet als 'aangetaste heide'.

Gaafheid van de topografie

Onder gaafheid van de topografie verstaan we de intactheid van het historisch cultuurlandschap in het platte vlak. Mee te nemen aspecten zijn de gaafheid van de wegenstructuur, waterlopenstructuur en verkaveling, de intactheid van het grondgebruik (waarbij omzetting van agrarisch cultuurland naar bos of omgekeerd zwaarder meetelt dat wisseling tussen akkerland en grasland), de situering en omvang van erven, etc. Bij doorsnijding door nieuwe infrastructuur, zoals snelwegen, is vooral te letten op het verstorend effect van de structuur: doorsnijdt deze een aantal belangrijke routes, dan is het effect groter dan wanneer hij ergens achteraan in het land door de verkaveling gaat.

Gaafheid van de openheid/geslotenheid

Het tweede aspect met betrekking tot de gaafheid is die van de opgaande structuren. Daarbij speelt vooral de beplantingsstructuur een rol: zijn houtsingels of bomenrijen nog aanwezig, of is er juist bijgeplant? Is een gebied bebost, of juist ontbost? Ook verspreide bebouwing speelt een rol in dit criterium, zij het minder omdat het effect op de openheid vaak geringer is. Beplanting met gesloten bos telt zwaarder dan de rooiing van een semi-transparante boomgaard.

Aanwezigheid van bijzonderheden, zeldzame zaken, etc.

Anders dan de voorgaande twee criteria is deze derde een soort verzamelcriterium van allerlei mogelijke zaken die een landschap bijzonder maken. Het kan gaan om een groot aantal karakteristieke of monumentale panden, om een zeldzame landschapsstructuur, om de aanwezigheid van een groot aantal meer of minder beleefbare archeologische relictten in bos- en heidegebieden, om een herkenbare overgang naar een gaaf aangrenzend landschap, etc. Standaard scoort een landschap 'gemiddeld' op dit criterium. Gaat het om kale landschappen zonder al teveel bijzondere aspecten, dan wordt de score lager, zijn er juist bijzonderheden, dan stijgt de score.

Waarom de focus op gaafheid?

Uit bovenstaande uitwerking blijkt al, dat er een sterke focus op de gaafheid van landschappen ligt. Dat is niet toevallig. Enerzijds bepaalt de gaafheid van een landschap sterk de kwaliteit van het gebied, en we zien het dus als een zeer belangrijk onderdeel om de totale waarde te bepalen. Daarnaast biedt deze manier van waarderen ook input voor gemeentelijk beleid: anders dan bijvoorbeeld in veel gevallen bij archeologie en bouwkunst is landschap deels 'regenereerbaar': door gericht beleid is de cultuurhistorische waarde van een gebied te verhogen. 'Eens weg, altijd weg' geldt voor landschappen soms, maar zeker niet in alle gevallen. De uitkomst van de waardering is daarmee niet alleen te zien als een input voor bescherming van de hoog scorende gebieden, maar ook als input voor inzet voor landschappen die wat lager scoorden.

Toekennen van scores

Om de score zo objectief mogelijk te maken, is in vervolg op het voorgaande voor de eerste beide criteria omschreven wanneer elk van de mogelijke scores toegekend worden:

score	omschrijving
0	niet gewaardeerd
1	gebied zeer sterk veranderd (bijv. vergraven, overbouwd)
2	verkaveling sterk gewijzigd en/of grondgebruik sterk gewijzigd
3	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik sterk gewijzigd óf hoofdstructuur in belangrijke mate gewijzigd, maar grondgebruik grotendeels intact (of beide middelmatig)
4	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik merendeels intact; afwijkingen op onderdelen mogen voorkomen
5	verkaveling vrijwel intact, grondgebruik vrijwel intact

Tabel 2. Beoordeling gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1840 c.q. de aanlegperiode.

score	omschrijving
0	niet gewaardeerd
1	gebied zeer sterk veranderd (bijv. vergraven, overbouwd)
2	openheid/geslotenheid sterk gewijzigd, bebouwing grotendeels verplaatst
3	openheid/geslotenheid half intact, bebouwing deels origineel, deels gewijzigd
4	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing merendeels origineel gesitueerd
5	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing als origineel gesitueerd

Tabel 3. Beoordeling gaafheid van de openheid / geslotenheid ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1840 c.q. de aanlegperiode.

Voor het derde criterium geldt standaard een waarde 3. Zijn er bijzondere zaken aanwezig, dan wordt het een 4 of 5, is het gebied juist arm aan dergelijke zaken, dan gaat het naar 1 of 2.

De eindscore wordt berekend door de drie scores te middelen en op een heel cijfer af te ronden.

gemiddelde score (afgerond)	waardering
1	nihil
2	laag
3	gemiddeld
4	hoog
5	zeer hoog

Tabel 4. Classificatie van de eindscores.

Toelichting op de waardering

In een afzonderlijke regel wordt de waardering tekstueel toegelicht, en wordt vooral ingegaan op waarom de score is toegekend zoals deze is toegekend. Daarbij dient vooral het derde criterium gespecificeerd te worden, omdat daarvoor geen tabel met 'meetbare' eenheden bestaat. Daarnaast dient heel kort te worden benoemd wat er gaaf en wat er minder gaaf is.

2.2 Landschapselementen

2.2.1 *Thematiek*

Verkeer en vervoer

Onder verkeer en vervoer worden verstaan alle objecten, structuren en terreinen die onderdeel zijn van het netwerk van de mens om zich en zijn goederen voort te bewegen over land.

Waterstaat

Onder waterstaat worden verstaan alle objecten, structuren en terreinen die onderdeel zijn van de passieve en actieve handelingen van de mens om de waterstaatkundige toestand naar zijn hand te zetten.

Bestuur en recht

Onder bestuur en recht worden verstaan objecten, structuren en terreinen die gerelateerd zijn aan het territoriale c.q. landsheerlijke bestuur en de uitoefening van de jurisdictie over een gebied.

Historische nederzettingslocaties

Onder historische nederzettingslocaties worden verstaan alle objecten en terreinen met bebouwing in het oudste referentiejaar (1832). Dit geeft inzicht in de plaatsen die vanouds bewoond zijn en daarmee de relatie tussen bewoning en bijvoorbeeld het historische cultuurlandschap.

Omdat deze laag enkel dient om inzicht te krijgen in het historisch nederzettingen, is niet nagegaan of erven nu nog bestaan of niet. Er moet hierbij ook een onderscheid gemaakt worden tussen het erf als een element in het historisch cultuurlandschap en de gebouwen op een erf als bouwhistorische elementen. Dit laatste valt niet binnen wat wij hier verstaan onder historische nederzettingenlocaties.

Er is een onderscheid gemaakt tussen losse erven en dorpskernen. Erven zijn opgevat als (kadastrale) percelen waarop één of meerdere gebouwen stonden. Dorpskernen kenmerken zich door een aaneenschakeling van erven en bijbehorende gronden zoals tuinen en soms ook boomgaarden.

Binnen de erven hebben kerkelijke erven en molenerven een aparte vermelding gekregen. Dit geeft niet alleen inzicht in de verspreiding van deze elementen. Omdat deze data ook voor de archeologische verwachtingskaart wordt gebruikt, geeft het onderscheid in het type erf ook de mogelijkheid tot diversifiëring van de archeologische verwachting. Om dezelfde reden zijn kerkelijke en molenerven ook gekarteerd binnen de dorpskernen.

Landbouw en bosbouw

Onder landbouw en bosbouw worden verstaan objecten, structuren en terreinen die te maken hebben met het beheer van de aarde ten bate van de mens.

Landgoederen en buitenplaatsen

Onder landgoederen en buitenplaatsen worden verstaan de gebieden die onderdeel zijn van een landgoed of een buitenplaats, alsmede objecten, structuren en terreinen die voortkomen uit de verfraaiing van landschappen in de context van een landgoed of een buitenplaats.

Religie

Onder religie worden verstaan terreinen van kloosters die ouder zijn dan de 19^e eeuw. Kloosterterreinen maken geen deel uit van de oorspronkelijke karteringen. Vanwege de rol die kloosters in de gemeente speelden en eveneens vanwege de toepassing van de cultuurhistorische karteringen voor de archeologische waarden- en verwachtingskaart, zijn de oudste kloostercomplexen toegevoegd aan de erfgoedkaart.

Begraven

Onder begraven worden verstaan religieuze en niet-religieuze terreinen voor teraardebestelling. Onderscheid wordt gemaakt tussen kerkhoven (het hof van een kerk waarop begraven werd) en begraafplaatsen (terreinen zonder kerkgebouw).

Oorlog en defensie

Onder oorlog en defensie worden verstaan elementen en structuren geïnterpreteerd die samenhangen met oorlog en defensie in de voor deze gemeente meest belangrijke perioden (zie Perioden hierna).

Nutsvoorzieningen

Nutsvoorzieningen vormden geen onderdeel van de inventarisaties voor deze erfgoedkaart. Omdat we het ontvangststation van Sambeek te belangrijk vonden om niet mee te nemen in deze kaart, hebben we dit toch op de kaart opgenomen.

2.2.2 Bronnen

Verkeer en vervoer

Voor verkeer en vervoer zijn de kadastrale minuutplans (1832) en de topografische kaart van 1957 de belangrijkste bronnen. De keuzes hiervoor worden onder Periode toegelicht.

Informatie over losse elementen komt van diverse bronnen, waaronder Stationsweb. Wanneer deze informatie gebruikt is, is dit in de gis-data aangegeven.

Waterstaat

Voor waterstaat zijn de kadastrale minuutplans (1832) en de topografische kaart van 1957 de belangrijkste bronnen. De keuzes hiervoor worden onder Periode toegelicht.

Wanneer andere informatie gebruikt is, is dit in de gis-data aangegeven.

Bestuur en recht

Over de grenspalen tussen het Land van Cuijk en het Land van Kessel is een folder uitgegeven, die als belangrijke bron voor deze kartering dient. Daarnaast is een website als grenspalen.nl gebruikt. Ook de kadastrale minuutplans (1832) en de TMK (1836-37) vermelden soms (grens)palen. De website van Esters Heem geeft informatie over justitieplaatsen. Welke bronnen gebruikt zijn, is dit in de gis-data aangegeven.

Historische nederzettingslocaties

Voor historische nederzettingslocaties zijn de kadastrale minuutplans (1832) de primaire bron. De keuze hiervoor worden onder Periode toegelicht.

Landbouw en bosbouw

Historische reliëfstructuren zoals rabatten zijn gekarteerd op basis van het AHN2/3.

Voor het karteren van historische opgaand-groenstructuren is gebruik gemaakt van de inventarisatie die RAAP in 2021 heeft uitgevoerd in het kader van de Monitor Landschap.⁴ Dit betrof lijnvormige elementen en deze inventarisatie is aangevuld met niet-lijnvormige elementen (zoals bospercelen). Waar voor individuele structuren andere bronnen zijn gebruikt, is dit in de database aangegeven.

Landgoederen en buitenplaatsen

De meeste landgoederen en buitenplaatsen zijn geïnventariseerd op basis van literatuur en de websites van de heemkundekringen. Ze zijn zo goed mogelijk begrensd op basis van deze informatie in combinatie met historische kaarten. Welke bronnen precies gebruikt zijn, is in de database aangegeven. De hier ingevoegde verwijzingen bieden veel achtergrondinformatie over de gekarteerde elementen, veel meer dan mogelijk is op te nemen in dit rapport.

Religie

Voor religie zijn diverse bronnen gebruikt. Wikipedia geeft een overzicht van de kloosters in Noord-Brabant, op basis waarvan de oudste kloosters in de gemeente zijn gevonden. De kadastrale minuutplans (1832) zijn samen met actuele topografische kaarten gebruikt om deze terreinen te karteren. Welke bronnen precies gebruikt zijn, is in de gis-data aangegeven.

Begraven

Voor begraven zijn diverse bronnen gebruikt. De kadastrale minuutplans (1832) zijn gebruikt om de oudste kerkhoven en begraafplaatsen te karteren. Historische topografische kaarten geven inzicht in de ontwikkeling van de begraafplaatsen. Online-begraafplaatsen.nl biedt een overzicht van nog in gebruik zijnde begraafplaatsen. Op Wikipedia is veel informatie over individuele terreinen te vinden. Welke bronnen gebruikt zijn, is dit in de gis-data aangegeven.

Oorlog en defensie

Voor oorlog en defensie zijn diverse bronnen gebruikt voor de verschillende perioden. Belangrijk zijn online bronnen zoals de database van de RCE, tracesofwar.nl en defensiefotografie.nl.

Voor de eerdere onderzoeken van RAAP (zie bronvermelding) en voor deze inventarisatie zijn manuscriptkaarten zo nauwkeurig mogelijk gegeorefereerd. In het bijzonder is de Kaart van het beleg van Grave in 1602 door Prins Maurits van Oranje uit de Atlas van Loon gebruikt voor de kartering van de circumvallatielinie rond Grave.

Welke bronnen gebruikt zijn, is dit in de gis-data aangegeven.

⁴ Van Snippenburg, 2021.

Nutsvoorzieningen

De voornaamste bron zijn websites van de Vereniging Stevensbeek, Radio Club Limburg en het BHIC. De kartering vond plaats op basis van de topografische kaart van 1928.

2.2.3 Periode

Verkeer en vervoer, Waterstaat

De kadastrale minuutplans vormen de eerste landsdekkende accurate kartering van het grondgebied van Nederland. Ze vormen het perfecte uitgangspunt voor de bestudering van het historisch cultuurlandschap. Het kadaster werd van kracht in 1832 en de in de jaren daarvoor gemaakte minuutplans geven daarom de jure de situatie in dat jaar weer. Het opmeten van het land en het vervaardigen van de minuutplans ving echter al aan in de Franse Tijd. De oudste minuutplans, waaronder enkele in de gemeente Land van Cuijk, zijn dan ook in het Frans.

Om de ontwikkeling van het historisch cultuurlandschap inzichtelijk te maken is behalve deze 'uitgangssituatie' ook een tweede ijkmoment genomen. Hiervoor is de topografische kaart van 1957 als uitgangspunt genomen. Dit is de eerste jaar na de Tweede Wereldoorlog waarin de gehele gemeente op hernieuwde kaartbladen is weergegeven. De keuze voor het eerste moment na de Tweede Wereldoorlog is gebaseerd op het feit dat de meeste jonge heideontginningen op dat moment voltooid waren, maar de meeste ruilverkavelingen nog niet hadden plaatsgevonden.

Historische nederzettingslocaties

Omdat voor historische nederzettingslocaties alleen de oudste situatie relevant is, is voor dit thema slechts één referentiejaar gebruikt en wel 1832. De motivatie voor dit jaar is dezelfde als die hierboven gemeld is.

Landbouw en bosbouw

De karteling van het reliëf betreft (vanzelfsprekend) het huidige reliëf; een ontstaansperiode is vaak niet makkelijk te geven. Voor het opgaand groen is het huidige groenbestand vergeleken met de topografische kaart van 1950.

Religie

De keuze voor kartering van enkel de kloosters van vóór de grote toename na de katholieke emancipatie (halverwege de 19e eeuw) is gemaakt om drie redenen: de oudste kloosters vormden belangrijke toevluchtsoorden voor katholieken ten tijde van de Republiek, voor de archeologische kaart zijn slechts de oudste relevant en ten slotte er is geen ruimte voor een vlakdekkende kartering van alle klooster- en andere religieuze terreinen. We zijn ons ervan bewust dat hiermee de periode van het Rijke Roomse Leven onderbelicht blijft.

Begraven

De kadastrale minuutplans geven de situatie weer rond de uitvoering van het Koninklijk Besluit van 1827, waarin staat dat plaatsen met meer dan duizend inwoners een begraafplaats buiten de kern moesten aanleggen. De minuutplans laten soms al die nieuwe begraafplaatsen zien, maar zeker de

oudere begraafplaatsen en kerkhoven in de kernen. De minuutplans bieden het uitgangspunt, waaraan jongere begraafplaatsen of uitbreidingen zijn toegevoegd.

Oorlog en defensie

De nadruk bij de inventarisatie lag op de Tachtigjarige Oorlog (met de circumvallatielinies van Grave en Gennepershuis (tegenover Oeffelt), 17e tot 19e-eeuwse verdedigingswerken (inclusief de Zuiderwaterlinie) en de Tweede Wereldoorlog (Peel-Raamstelling, Maasstellingen, Temporary Airfield en NAD-kampen). Daarnaast is ook civiele militaire infrastructuur zoals schietbanen meegenomen in de inventarisatie.

Overig

Alle overige categorieën zijn niet gebonden aan een bepaalde periode.

2.2.4 Gekarteerd gebied

Verkeer en vervoer, Waterstaat

De kartering heeft plaatsgevonden voor het hele grondgebied van de gemeente inclusief het bebouwde gebied, zodat in de kaart herkenbaar wordt hoe de historische structuur van huidige bebouwde kommen is voortgekomen uit het oude landelijk gebied. Voor het tweede ijkjaar zijn planmatige uitbreidingen van de bebouwde kommen niet meegenomen, omdat deze geen onderdeel uitmaken van het historische cultuurlandschap.

Overig

Alle overige categorieën zijn gekarteerd voor het hele grondgebied van de gemeente.

2.2.5 Schaal en detail / nauwkeurigheid

Alle categorieën

De punten zijn in het hart van het bedoelde (al dan niet verdwenen) object geplaatst en de lijnen over de hartlijn van de structuur getrokken, voor zover te beredeneren dat het historische en huidige tracé identiek is. Vlakken zijn begrensd zo nauwkeurig als mogelijk was met de georeferende historische kaarten gerelateerd en nog bestaande ruimtelijke structuren.

Landbouw en bosbouw

Het opgaand groen is overgenomen uit de BGT en daardoor zeer nauwkeurig. De overige elementen zijn met behulp van het AHN zo nauwkeurig mogelijk gekarteerd.

Historische nederzittingslocaties

De punten en vlakken zijn geplaatst op basis van de georeferende minuutplans. Omdat niet nagegaan is of erven nu nog bestaan, is ook niet getracht elementen op de kadastrale minuutplans te koppelen aan eventuele huidige erven of perceelsgrenzen.

2.2.6 Databasestructuur

Bij de kartering is gewerkt volgens het Erfgoedregistratiesysteem (ERS).⁵ De databasestructuur volgt deze standaard, maar niet alle velden zijn gebruikt. Gebruikt zijn de volgende velden:

attribuut	type	verplicht / facultatief	toelichting
fid	integer64	verplicht	Unieke ID binnen geodatabase. Wordt automatisch gecreëerd.
Type	string	verplicht	Typering van de fysieke verschijningsvorm van het object.
AardRegistratie	string	verplicht	Wijze waarop de cultuurhistorische waarde van een object beleidsmatig betekenis heeft.
Naam	string	facultatief	
Thema	string	verplicht	Het thema waarbinnen het object gekarteerd is.
Oorspronkelijke Functie	string	verplicht	Indeling naar functie(s) die leidend zijn geweest in het ontwerp en de realisatie van het object. Vormt de basis voor de visualisatie op kaart.
Beschrijving	string	facultatief	Een korte beschrijving of meer informatie over het object.
JaarBegin	string	facultatief	Jaartal begin materiële levensduur van het object.
AnnotatieJaarBegin	string	facultatief	Opmerking betreffende de precisie van het gegeven jaartal. Vaak gekoppeld aan de bron waarop/-in het object voor het eerst verschijnt. Indien leeg verwijst het jaarBegin met voldoende zekerheid naar het jaar waarin de bouw/verbouw is opgeleverd.
JaarEind	string	facultatief	Jaartal einde materiële levensduur van het object.
AnnotatieJaarEind	string	facultatief	Opmerking betreffende de precisie van het gegeven jaartal. Vaak gekoppeld aan de bron waarop/-in het object voor het laatst verschijnt. Indien leeg verwijst het jaarEind met voldoende zekerheid naar het jaar waarin de bouw/verbouw is opgeleverd.
Aanwezig	string	verplicht	Kwalificatie van de materiële aanwezigheid van het object.
Opmerkingen	string	facultatief	Een opmerking over de kartering of het object.
Broninfo	string	facultatief	De bron op basis waarvan het object gekarteerd is dan wel van meer informatie voorzien.
Link	string	facultatief	Een link naar een of meerdere bronnen (websites).

Tabel 5. Gebruikte ERS-velden in de database van de landschapselementen.

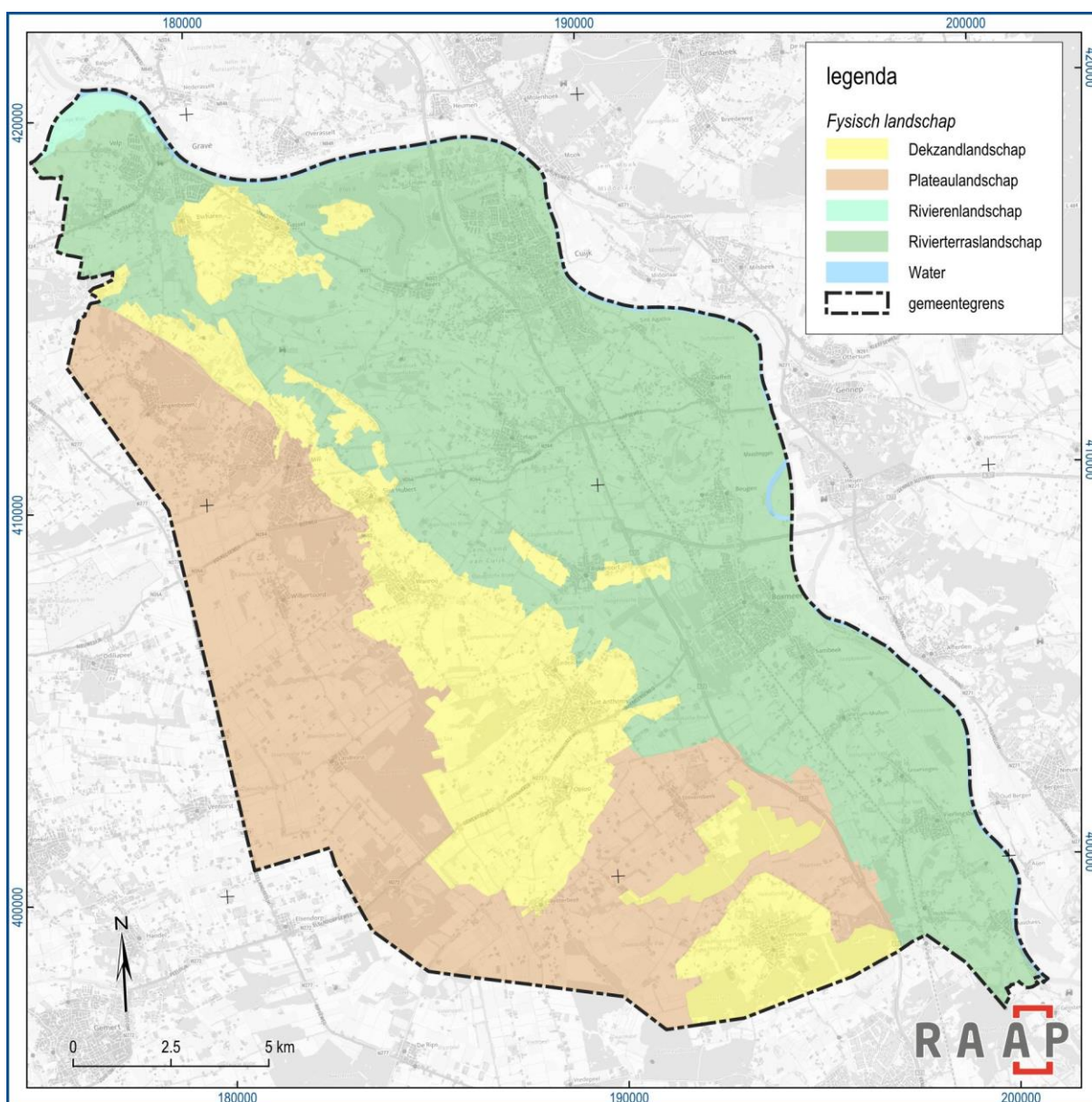
⁵ Voor een volledige toelichting op de ERS en de diverse velden met hun enumeraties, zie <https://erfgoedregistratiestandaard.github.io/ers-spec/ers-respec-template.html>

3 Cultuurlandschappen

3.1 Inleiding

3.1.1 Fysisch landschap

Het Land van Cuijk is gelegen op de overgang van de Peelhorst naar het pleistocene Maasdal. Hier grenzen het plateaulandschap en het rivierterrassenlandschap aan elkaar. Op deze overgang bevindt zich een zone met dekzand, dat zijn eigen landschappelijke ontwikkeling kent. In het uiterste noorden van de gemeente ligt de overgang van het Zuid-Nederlandse rivierterrassenlandschap naar het Midden-Nederlandse rivierenlandschap.

Figuur 3. De fysische landschappen in de gemeente, als onderlegger voor de landschapstypering.

3.1.2 Korte bewoningsgeschiedenis

Een hoge terrasrug langs de Maas vormde al in de Romeinse tijd een belangrijke noord-zuidverbinding in deze regio. De Romeinse weg tussen Nijmegen en Maastricht kruiste bij Cuijk de Maas. Ter verdediging hiervan was in Cuijk een castellum aangelegd. De Romeinse weg volgde het hoge terras door het Maasdal naar het zuiden. Langs deze route liggen nu nog de plaatsen Cuijk, Oeffelt, Beugen, Boxmeer, Sambeek, Groeningen, Vierlingsbeek en Maashees. De hoge ligging, langs een doorgaande route en nabij vochtigere gebieden, maakte dat deze zone langs de Maas al zeer lang bewoond is.

Een andere zeer lang bewoonde zone in de gemeente ligt op de dekzanden die de Peelhorst scheiden van de rivierterrassen. De omstandigheden waren hier vergelijkbaar met die op de terrasrug langs de Maas: hoge en droge gronden nabij nattere gebieden, waardoor voor de leden van de middeleeuwse agrarische samenlevingen alles wat ze nodig hadden in de directe omgeving te vinden was. Dit uitte zich in kampongtingingen waar één of meerdere akkers en weilanden bij elkaar lagen, maar ook in ontginning van de beekdalen als hooi- en weiland.

Tegen het einde van de middeleeuwen, vanaf de 14e en 15e eeuw, begon de bevolking te groeien. Verschillende plaatsen in de vanouds bewoonde gebieden worden voor het eerst genoemd in deze periode. De bevolkingsgroep was zo groot, mede door de opkomst van de steden, dat een intensivering van de landbouw nodig werd om iedereen te kunnen blijven voeden. De oplossing was het bemesten van de bestaande akkers met plaggen, gestoken van de heide, vermengd met dierlijke mest volgens het potstalsysteem. Verschillende kampen groeiden aaneen tot open akkercomplexen. De woeste gronden van de Peel en het lage midden van het Land van Cuijk waren de plaatsen waar de plaggen werden gewonnen. Soms leidde dit tot uitputting van de bodem, waarna de losse grond kon gaan stuiven en stuifzanden ontstonden.

Naast intensiever gebruik van de bestaande akkers, wei- en hooilanden werden ook op de randen van de droge gronden nieuwe gebieden ontgonnen. De oude broekontginningen bevinden zich allemaal aan de randen van de kampongtingingen.

De grootste ontginningsgolf volgde toen technische ontwikkelingen het vanaf de 19^e eeuw mogelijk maakten de voorheen ongeschikte gronden in gebruik te nemen. Grootschalige afwatering legde moerassen droog en kunstmest maakte het mogelijk de arme heidegronden in te zetten voor het groeien van gewassen of het houden van vee. De slechtste delen en ook de stuifzanden van werden beplant met bossen, vaak ten behoeve van de Limburgse mijnen. In de 20^e eeuw volgde tot slot een schaalvergroting van de landbouw, waardoor verschillende kleinschalige landschappen en groenstructuren plaats moesten maken voor grotere efficiëntere agrarische percelen en bedrijven.

3.2 Dekzandlandschap

3.2.1 Beekdal- en broekontginningen

D0b1 - Oude beekdalontginning

De oude beekdalontginningen zijn te vinden langs de beken die vanaf de Peelhorst in noordoostelijke richting stromen, op plaatsen waar de beken zich hebben ingesneden in het gebied.

De oude beekdalontginningen worden gekenmerkt door een kleinschalige, onregelmatige verkaveling van blokken afgewisseld met stroken. Ook het grondgebruik was afwisselend. De hogere delen waren

in gebruik als akker; de lagere delen waren in gebruik als grasland of beplant met bos. Langs zowel de akkers als de graslanden kwamen houtsingels voor. Langs de beek kwam beplanting voor in de vorm van bomenrijen. Het is onduidelijk om wat voor soort bomen dit ging. Mogelijk waren het elzen, wilgen en populieren op de nattere delen en eiken op de drogere. De bebouwing lag verspreid langs de randen van de beekdalen, op de overgang naar de hogere delen. Rond Wanroij, Ledeacker, Sint Anthonis en Oploo doorsnijden de beekdalen de kamptongingen en akkers.

Met de schaalvergroting in de landbouw en de ontginning van de voormalige woeste gronden zijn de beekdalen verweven geraakt met het omliggende gebied en zijn ze minder als zodanig herkenbaar geworden. Door natuurontwikkeling is dit kleinschalige soms enigszins teruggebracht, zij het met een andere verschijningsvorm. Delen van de beektracés liggen, als gevolg van normalisatie en hermeandering, op een andere plek dan in het midden van de 19e eeuw.

D0b2 - Broekontginning, bedijkt voor 1850

De oudste broekontginningen op het dekzand zijn te vinden op de overgang van de dekzandlandschappen naar de rivierraslandschappen. De laagste en natste delen van het dekzand zijn op een overwegend rationele manier verkaveld in stroken of blokken met sloten die aansloten op een grotere watergang. De percelen waren veelal in gebruik als wei- of hooiland, maar akkers kwamen op de hoogste delen ook voor. Aan de noordrand van het Hollanderbroek waren de dekzandruggetjes herkenbaar aan de akkers.

Om het vee binnen de percelen te houden, werden bij de smalle sloten singels aangelegd die voornamelijk met elzen beplant waren. Daarnaast leverden deze singels hout op in een verder vrijwel boomloze omgeving. De dijken die rondom het Hollanderbroek lagen, hadden naast hun waterkerende functie ook een functie als weg. Waar natuurlijke hoogtes de aanleg van een waterkering onnodig maakten, volgden de wegen de overgang van hoog naar laag, waardoor deze een grillig verloop kregen. Haaks op de wegen aan de rand van de broekontginningen liepen rechte wegen, die voorzien waren van laanbeplanting.

De broekontginningen rondom het Hollanderbroek hebben hun gesloten karakter, verkaveling en kenmerkende landgebruik grotendeels verloren en zijn hier als landschappelijke eenheden moeilijk te herkennen. De Achterdijk heeft daarentegen deels zijn uitgesproken besloten karakter behouden.

De oude broekontginning aan de rand van de noordelijke akker van Sint Anthonis heeft haar ruimtelijke structuur wel behouden en is nog goed herkenbaar, ook aan de erven die er liggen.

Figuur 4. De Achterdijk van het Hollanderbroek heeft een besloten karakter met beplanting die onder meer bestaat uit uitgegroeide eikenstobben. (Van der Veen & Keunen, 2014, 50).

3.2.2 Essen en kampontginningen

D0k1 - Oude kampontginning

Kampontginningen zijn de oudste ontginningen die zich vanaf de Vroege Middeleeuwen tot het midden van de 19^e eeuw hebben ontwikkeld. Door de relatief hoge ligging van deze gronden waren ze al vroeg geschikt voor akkerbouw. Vanaf de 14^e en 15^e eeuw, toen de landbouw een intensivering onderging als gevolg van de bevolkingsgroei, werden de akkers bemest met plaggenmest. Om in de benodigde heideplaggen te voorzien, waren grote arealen heide nodig.

De meeste oude kampontginningen hadden een verkaveling in onregelmatige blokken en soms ook stroken. De kavelgrootte liep sterk uiteen. Met name de later ontgonnen kampen hadden een beperkte omvang. Naast akkerland was een deel van de percelen binnen de oude kampontginningen in gebruik als grasland en soms als (gerief)bosje. De percelen waren vaak omzoomd met singels of bomenrijen en ook langs de wegen stond vaak laanbeplanting. De bebouwing lag soms geclusterd verspreid door het gebied, waarbij de dichtheid sterk varieerde.

Gedurende de 20^e eeuw zijn veel kleine kavels vergroot en is de perceelsrandbeplanting vrijwel geheel verdwenen. Op veel historische erven is de bebouwing sterk uitgebreid in oppervlakte en volume, en is de erfbeplanting vervangen door hekwerken. Hierdoor is er een sterk contrast ontstaan tussen de bebouwde erven en het omliggende open land.

D0k2 - Oude kampontginning, open akkers

Op de grotere dekzandruggen zijn de oudste akkers aaneen gegroeid tot grote open akkercomplexen. De eeuwenlange ophoging van de akkers als gevolg van de plaggenbemesting versterkte het natuurlijke glooiende reliëf van deze gebieden. Doordat hier geen vee graasde waren perceelsafscheidings in de vorm van houtwallen of hagen niet nodig. Hierdoor kenmerkte het gebied zich als een relatief open landschap. Over de akkercomplexen liepen paden en wegen die een onregelmatig tracé volgden en waarlangs soms laanbeplanting stond. De bebouwing bevond zich langs de randen en groeide soms uit tot een dorp.

Het open karakter van de akkers is over het algemeen behouden. Op sommige plaatsen is op de open akker bos aangeplant, zoals bij Escharen. Niet zelden is er ook bebouwing verschenen, met bijbehorende erfbeplanning, waardoor de openheid van akkers is aangetast.

3.2.3 Jonge heide- en broekontginningen

D0j1 - Jonge broekontginning

Aan de noordwestkant van het Hollandebroek lagen halverwege de 19^e eeuw nog natte onontgonnen gronden. Pas in de tweede helft van die eeuw werd het door de aanleg van afwateringskanaal mogelijk dit broek te ontginnen. Ook de bovenlopen van de beken rondom Oploo, Sint Anthonis en Wanroij zijn in deze periode en de eerste helft van de 20^e eeuw ontgonnen. Halverwege de 19^e eeuw werden deze gebieden beheerst door natte graslanden. Bomen kwamen vrijwel niet voor en de gebieden hadden weinig reliëf.

De broeken werden ontgonnen vanuit een rationeel wegenpatroon, waarbinnen veelal blokvormige percelen werden uitgezet. Het grondgebruik was gemengd, zowel akkers als weiland, maar ook bospercelen kwamen soms voor. Op de perceelsranden waren over het algemeen houtwallen, houtsingels of heggen aanwezig.

Bebouwing lag verspreid langs de wegen. Door schaalvergroting van de landbouw is perceelsrandbegroeiing verdwenen en de bebouwing soms toegenomen. Toch hebben de gebieden grotendeels hun karakter redelijk weten te behouden.

D0j2 - Jonge ontginning op droge heide

De vaak kleine heidegebieden op het dekzand zijn vanaf het eind van de 19^e eeuw veelal kleinschalig ontgonnen. Alleen de wat grotere Lampersche Heide kent deels een iets grootschaliger karakter. Ze werden gekenmerkt door een onregelmatige blokverkaveling.

Het landgebruik was vaak wisselend. Naast wei- en akkerland kwamen ook bospercelen voor. De bossen komen vooral op de hogere delen voor. Op verschillende wijzen werd zo geprobeerd de arme gronden bruikbaar te maken. Perceelsrandbeplanting kwam niet algemeen voor. Een uitzondering hierop was het noordelijke deel van de Lampersche Heide, het eerste deel dat ontgonnen werd. Beplanting langs de wegen, vaak in de vorm van heggen of bomenrijen, kwam daarentegen wat meer algemeen voor.

In de meeste jonge droge-heideontginningen op het dekzand heeft een schaalvergroting plaatsgevonden. In de kleinere gebieden is vaak het areaal bos vergroot ten koste van de landbouw. De Lampersche Heide daarentegen kenmerkt zich nu vooral door grootschalige akkerbouw.

D0j3 - Jonge bossen op droge heide

In de omgeving van Overloon zijn grote delen van de heide niet in gebruik genomen als agrarische grond, maar direct beplant met naaldbomen, vaak ten behoeve van de Limburgse mijnen. Deze heidegronden waren te droog om agrarisch gebruikt te kunnen worden. De gebieden kenden vooral rechte wegen en een verkaveling van onregelmatige blokken. In het bosgebied ten zuiden van Overloon komen onder invloed van het reliëf ook bochtigere wegen voor.

De bossen zijn voor het grootste deel nog intact als naaldbos. Enkele delen zijn alsnog ontgonnen als landbouwgrond. Aan de Stevensbeekseweg zijn een aantal grootschalige agrarische bedrijven en een asielzoekerscentrum gevestigd in de voormalige bossen.

D0j4 - Jonge ontginning op natte heide

Ten westen van Oploo lag een zeer nat gebied. Dit zijn wijstgronden; grondwater van de Peelhorst kan hier niet horizontaal afstromen in het fijnere dekzand en komt als kwel aan de oppervlakte. Door dit moeras liep de grens tussen Oploo en Sint Anthonis, gemarkeerd door een paal.

Door de aanleg van afwateringssloten en uiteindelijk ook het Peelkanaal/Defensiekanaal kon dit natte gebied ontgonnen worden. De ontginning kenmerkte zich door een verkaveling van onregelmatige blokken of brede stroken van gemengd gebruik binnen een redelijk regelmatig rationeel wegenpatroon. Langs enkele wegen en perceelsgrenzen kwamen bomenrijen of heggen voor. Bebouwing lag verspreid langs de belangrijkste weg.

Ook in deze redelijk jonge ontginningen heeft een schaalvergroting plaatsgevonden; percelen zijn vergroot en een deel van de kleine wegen is verdwenen of verlegd. Over het algemeen hebben deze ontginningen hun karakter wel behouden. Het verschil tussen de zeer natte wijstgronden en de gronden er omheen is door voortschrijdende landbouwtechnieken verdwenen.

D0j5 - Jonge bossen op natte heide

Aan het oostelijk einde van de droge-heidebebossingen ten noorden van Overloon komt ook bos voor op een voormalige natte heide, gekenmerkt door vennen en moerassige gebieden. Anders dan op de voormalige droge heide, bestond dit bos deels uit loofbomen die beter bestand zijn tegen de natte omstandigheden. Doordat deze gronden altijd bos zijn gebleven, terwijl de omgeving ten behoeve van de landbouw werd ontgonnen, is in dit bos het oorspronkelijke maaiveld redelijk intact gebleven.

D0j8 - Jonge stuifzandontginning

Stuifzandontginningen zijn gebieden waarvan het reliëf sterk is bepaald door verstuiving van zand. Het middeleeuwse stuifzand wordt geacht te zijn ontstaan door degradatie van heide onder invloed van plaggenwinning en door klimatologische veranderingen.⁶ Op deze heidevelden kwam het pleistoceen dekzand aan de oppervlakte te liggen en is gaan verstuiven. Hierdoor is een kleinschalig duinlandschap ontstaan. In de 19^e eeuw waren deze stuifzanden vaak weer vastgelegd door heide. In het noorden van de gemeente waren stuifzanden op relatief kleine schaal te vinden op deze kleine dekzandopduikingen. In het zuiden waren de dekzanden aanzienlijk groter, zoals bij Sint Anthonis en Overloon.

⁶ De Bont, 1993, 89.

In het midden van de 19^e eeuw was dit landschapstype vrijwel geheel in gebruik als heide voor het weiden van schapen en het steken van plaggen. Opgaande beplanting ontbrak vrijwel geheel. Duinen werden afgewisseld door vennen in de depressies. Enkele plekken waren kleinschalig ontgonnen en in gebruik als akker.

Na 1850 zijn de stuifzanden ontgonnen en overwegend beplant met bos of (verder) omgevormd tot akkers of andere agrarische gronden. De stuifduinen bij de Kamerberg, tussen Langenboom en Gassel, zijn deels afgegraven, waardoor dit gebiedje minder goed herkenbaar is.

Figuur 5. Het in de jaren 90 opnieuw uitgegraven Langven, ten noorden van landgoed Russendaal. Op de achtergrond de stuifduinen. (Van der Veen & Keunen, 2014, 67).

3.2.4 Landgoederen en buitenplaatsen

D011 - Oude buitens

De oude buitens zijn alleen als zodanig getypeerd als ze duidelijk herkenbaar zijn door tuin, parkaanleg, etc. De buitenplaats moest zich dus duidelijk ruimtelijk manifesteren om als zodanig aangemerkt te worden. Russendaal en Aldendriel zijn de oude buitens op het dekzand. Ze kenmerken zich beide door een omgrachte tuin rondom het huis en bijgebouwen daarbuiten. Het huidige huis Russendaal (of Rustendaal), ook Klein Rustendaal genoemd, is de 19^e-eeuwse opvolger van het 17^e-eeuwse goed Russendaal. Dit landhuis werd gebouwd op de plaats van de boerderij Ysselsteynshoff.⁷ De agrarische gronden van beide landgoederen zijn sterk veranderd. Veel bomenrijen, houtsingels en

⁷ Van den Brand & Douma, 2002, 202.

heggen zijn verdwenen en er heeft een schaalvergroting van de percelering plaatsgevonden. De gedeeltelijke parkaanleg en rabattenbossen van het nieuwe landgoed zijn daarentegen intact.

Figuur 6. De oorspronkelijke greppels en wallen op het nieuwe landgoed Russendaal zijn nog intact. Aan de overzijde van het pad is ook een van de kleinschalige lanen zichtbaar. (Van der Veen & Keunen, 2014, 75).

3.2.5 Oude bossen

D0o1 - Nog bestaande oude bossen

Bij Overloon liggen twee boscomplexen die ook halverwege de 19^e eeuw al voorkwamen. Ze zijn aangelegd op de heide die aanwezig was tussen het dorp en de kampen ten noorden en oosten daarvan, waarschijnlijk in een poging de heide meer productief te maken. Hoewel een deel van de bossen verdwenen is door de uitbreiding van het dorp en de dierentuin, zijn ze grotendeels nog intact.

In het bos aan de Vierlingsbeekseweg, waarin ook een oorlogsbegraafplaats van het Gemenebest ligt, is het oorspronkelijke reliëf bewaard gebleven in het bos. In het bos aan de noordzijde van het dorp is

het reliëf ook deels nog aanwezig. In andere delen zijn greppels en wallen aangelegd en in het centrale deel is een stuk afgegraven. Er lijken ook sporen van oorlogshandelingen (kraters) aanwezig te zijn.

D0o2 - Voormalige oude bossen, omgezet in landbouwgrond

Bij Sint Anthonis waren halverwege de 19e eeuw delen van de heide bebost. Het lijken de eerste aanzetten te zijn geweest van een ontginning van de Lampersche Heide en Sint Anthonis Heide. Binnen een vrij regelmatige blokstructuur waren hier bospercelen aangelegd. Toen de heide in de loop van de 20e eeuw volledig werd ontgonnen, zijn deze bossen verdwenen ten behoeve van landbouwgrond. Op de Sint Anthonis Heide is ook de verkavelingsstructuur van de bossen nagenoeg geheel verdwenen.

3.3 Plateaulandschap

3.3.1 Beekdal- en broekontginningen

P0b1 - Oude beekdalontginning

De oude beekdalontginningen zijn te vinden langs de beken die vanaf de Peelhorst in noordoostelijke richting stromen, op plaatsen waar de beken zich hebben ingesneden in het gebied. De twee beekdalontginningen in het plateaulandschap zijn te vinden bij Mill. Ze zijn kleiner van schaal en omvang dan de beekdalontginningen op het dekzand.

De oude beekdalontginningen worden gekenmerkt door een kleinschalige, onregelmatige verkaveling. Ook het grondgebruik was afwisselend, zowel akkers en graslanden kwamen voor, vaak omzoomd door heggen of houtsingels. Langs de beek kwam beplanting voor in de vorm van bomenrijen. Het is onduidelijk om wat voor soort bomen dit ging. Mogelijk waren het elzen, wilgen en populieren op de nattere delen en eiken op de drogere. De bebouwing lag verspreid langs de randen van de beekdalen, op de overgang naar de hogere delen.

Met de schaalvergroting in de landbouw en de ontginning van de voormalige woeste gronden zijn de beekdalen verweven geraakt met het omliggende gebied en zijn ze minder als zodanig herkenbaar geworden. Door natuurontwikkeling is dit kleinschalige soms enigszins teruggebracht, zij het met een andere verschijningsvorm. Delen van de beektracés liggen, als gevolg van normalisatie en hermeandering, op een andere plek dan in het midden van de 19e eeuw.

Figuur 7. Beekdal van de Halsche Beek, met links de jonge bossen op de westelijke oever. (Van der Veen & Keunen, 2014, 57).

3.3.2 Essen en kampontginningen

P0k1 - Oude kampontginning

Kampontginningen zijn de oudste ontginningen die zich vanaf de Vroege Middeleeuwen tot het midden van de 19e eeuw hebben ontwikkeld. Door de relatief hoge ligging van deze gronden waren ze al vroeg geschikt voor akkerbouw. Vanaf de 14e en 15e eeuw, toen de landbouw een intensivering onderging als gevolg van de bevolkingsgroei, werden de akkers bemest met plaggenmest. Om in de benodigde heideplaggen te voorzien, waren grote arealen heide nodig.

De meeste oude kampontginningen hadden een verkaveling in onregelmatige blokken en soms ook stroken. De kavelgrootte liep sterk uiteen. Met name de later ontgonnen kampen hadden een beperkte omvang. Naast akkerland was een deel van de percelen binnen de oude kampontginningen in gebruik als grasland en soms als (gerief)bosje. De percelen waren vaak omzoomd met singels of bomenrijen en ook langs de wegen stond vaak laanbeplanting. De bebouwing lag soms geclusterd verspreid door het gebied, waarbij de dichtheid sterk varieerde.

Gedurende de 20^e eeuw zijn veel kleine kavels vergroot en is de perceelsrandbeplanting vrijwel geheel verdwenen. Op veel historische erven is de bebouwing sterk uitgebreid in oppervlakte en volume, en is de erfbeplanting vervangen door hekwerken. Hierdoor is er een sterk contrast ontstaan tussen de bebouwde erven en het omliggende open land.

P0k2 - Oude kampontginning, open akkers

Op de grotere dekzandruggen zijn de oudste akkers aaneen gegroeid tot grote open akkercomplexen. De eeuwenlange ophoging van de akkers als gevolg van de plaggenbemesting versterkte het natuurlijke glooiende reliëf van deze gebieden. Doordat hier geen vee graasde waren perceelsafscheidings in de vorm van houtwallen of hagen niet nodig. Hierdoor kenmerkte het gebied zich als een relatief open landschap. Over de akkercomplexen liepen paden en wegen die een onregelmatig tracé volgden en waarlangs soms laanbeplanting stond. De bebouwing bevond zich langs de randen en groeide soms uit tot een dorp.

Het open karakter van de akkers is over het algemeen behouden. Op een enkele plaats is op de open akker bos aangeplant. In tegenstelling tot de open akkers op het dekzand, zijn de meeste open akkers in het plateaulandschap onbebouwd gebleven.

3.3.3 Jonge heide- en broekontginningen

P0j1 - Jonge broekontginning

De bovenlopen van de beken bij Langenboom en Mill liggen op de Peelhorst. Halverwege de 19^e eeuw werden deze gebieden beheerst door natte graslanden. Bomen kwamen vrijwel niet voor en de gebieden hadden weinig reliëf.

De broeken werden vanaf het einde van de 19^e eeuw ontgonnen vanuit een rationeel wegenpatroon, waarbinnen veelal blokvormige percelen werden uitgezet. Het grondgebruik was gemengd, zowel akkers als weiland, maar ook bospercelen kwamen soms voor. Op de perceelsranden waren over het algemeen houtwallen, houtsingels of heggen aanwezig.

Bebouwing lag verspreid langs de wegen. Door schaalvergroting van de landbouw is perceelsrandbegroeiing verdwenen en de bebouwing soms toegenomen. Toch hebben de gebieden hun karakter redelijk weten te behouden.

Figuur 8. Open landschap van de jonge broekontginning ten zuiden van Paddenhool. Dit gebied was de bovenloop van de Groote Beek. (Van der Veen & Keunen, 2014, 55).

P0j2 - Jonge ontginning op droge heide

De heide tussen Mill en Langenboom is vanaf het eind van de 19^e eeuw in verschillende fases ontgonnen. De ontginningen bestonden uit een rationeel wegenpatroon met daarbinnen een verkaveling van onregelmatige blokken.

Het landgebruik was vaak wisselend. Naast gras- en akkerland kwamen ook bospercelen voor. Op verschillende wijzen werd zo geprobeerd de arme gronden bruikbaar te maken. Perceelsrandbeplanting en beplanting langs wegen kwam niet algemeen voor. Waar perceelsrandbeplanting aanwezig was, kon dit bestaan uit zowel houtsingels als houtwallen, maar ook bomenrijen en heggen kwamen veel voor.

In de meeste jonge droge-heideontginningen heeft een schaalvergroting plaatsgevonden. Hierbij is weliswaar perceelsrandbeplanting verdwenen maar het algemene beeld van veel droge-heideontginningen is toch redelijk intact gebleven.

P0j3 - Jonge bossen op droge heide

Grote delen van de heide niet in gebruik genomen als agrarische grond, maar direct beplant met naaldbomen, vaak ten behoeve van de Limburgse mijnen. Deze heidegronden waren te droog om agrarisch gebruikt te kunnen worden. De gebieden kenden vooral rechte wegen en een verkaveling van onregelmatige blokken.

De bossen zijn voor het grootste deel nog intact als naaldbos. Kleine delen zijn alsnog ontgonnen als landbouwgrond of zijn bebouwd.

P0j4 - Jonge ontginning op natte heide

Grote delen van de Peel, vooral ten oosten van Mill en Wanroij en tussen Sint Anthonis en Overloon, bestond uit natte heide. In dit uitgestrekte gebied kwamen ook vennen voor, waar lokaal ook veen gewonnen werd. Grootschalige ‘vervening’, zoals zuidelijker op de Peel voorkwam, was hier niet aan de orde omdat het veenpakket vrij dun was.

Nadat de gemene gronden die de heide vormden in de eerste helft van de 19^e eeuw waren vrijgegeven werden ze in de eeuw die volgde steeds verder ontgonnen. Dit werd mogelijk gemaakt door de aanleg van de Sambeekse Uitwatering. De ontginningen kenmerkten zich door een verkaveling van onregelmatige blokken of brede stroken van gemengd gebruik binnen een redelijk regelmatig rationeel wegenpatroon. Langs sommige wegen en perceelsgrenzen kwamen bomenrijen of heggen voor maar de gebieden waren overwegend open. Bebouwing lag verspreid langs de belangrijkste wegen.

Ook in deze redelijk jonge ontginningen heeft een schaalvergroting plaatsgevonden; percelen zijn vergroot en een deel van de kleine wegen is verdwenen of verlegd. Over het algemeen hebben deze ontginningen hun karakter wel behouden.

P0j5 - Jonge bossen op natte heide

Tussen Overloon en Holthees is een stuk natte heide niet agrarisch ontgonnen, maar beplant met bos. Doordat deze gronden altijd bos zijn gebleven, terwijl de omgeving ten behoeve van de landbouw werd ontgonnen, is in dit bos het oorspronkelijke maaiveld redelijk intact gebleven.

In het bos zijn enkele woningen gebouwd waar omheen een tuinaanleg heeft plaatsgevonden, onder meer met een vijverpartij. Mogelijk zijn onder invloed van de nieuwe eigenaren ook verbeteringen aan het bos aangebracht, zoals kleinschalige irrigatie.

P0j6 - Jonge ontginning op grasheide

Tot het midden van de 19^e eeuw bestond de Graspeel ten westen van Langenboom uit vermoedelijk grasachtige heide. Door het vrijwel boomloze gebied liepen nauwelijks wegen. Waarschijnlijk werden, net als op andere droge delen van de Peel, schapen en heidekoeien geweid.⁸

Aan het eind van de 19^e eeuw is de grasheide ontgonnen. De ontginning had een grootschalig karakter. Het gebied werd vanaf de doorlopende wegen aan de randen, in langgerekte blokken verkaveld. Bebouwing stond langs de doorgaande wegen. Het gebied werd in de eerste decennia zowel als akker en als grasland gebruikt. De vroegst ontgonnen percelen kregen houtsingels langs de randen. De later ontstane perceelsgrenzen bleven onbeplant, waarschijnlijk als gevolg van de introductie van het prikkeldraad. Nog in de eerste helft van de 20^e eeuw zou vrijwel alle perceelbeplanting verdwijnen en veranderde het gebied, op de wegen erfbeplanting na, in een open, grootschalig landschap.

De boerderijen die vlak na de ontginning langs de ontginningswegen zijn aangelegd, zijn in enkele gevallen uitgegroeid tot moderne grootschalige agrarische bedrijven. Anderen doen dienst als woonboerderij. Het grondgebruik is wisselend: de hogere delen zijn in gebruik als akker; de lagere delen zijn in gebruik als grasland.

⁸ De Bont, 1993, 100.

Figuur 9. Het grootschalige landschap van de Graspeel. (Van der Veen & Keunen, 2014, 64).

P0j7 - Jonge bossen op jonge broekontginning

Op de westelijke oever van de Halsche Beek is bij de overgang van het plateau- naar het dekzandlandschap lag in het midden van de 19e eeuw een nat, onverkaveld grasland. Vermoedelijk diende het als hooiland. In het eerste kwart van de 20^e eeuw werd het gebied verkaveld en in de decennia daarna op grote schaal beplant met bos. Langs de lanen werden loofbomen aangeplant, binnen de vakken naaldbomen.

Het huidige beeld komt nagenoeg overeen met de situatie zoals die na de aanleg was. De structuur van lanen en de afwisseling van loofbomen langs de lanen en naaldbomen binnen de vakken is nog goed herkenbaar.

P0j8 - Jonge stuifzandontginning

Stuifzandontginningen zijn gebieden waarvan het reliëf sterk is bepaald door verstuiving van zand. Het middeleeuwse stuifzand wordt geacht te zijn ontstaan door degradatie van heide onder invloed van plaggenwinning en door klimatologische veranderingen.⁹ Op deze heidevelden kwam het pleistoceen dekzand aan de oppervlakte te liggen en is gaan verstuiven. Hierdoor is een kleinschalig duinlandschap ontstaan. In de 19^e eeuw waren deze stuifzanden vaak weer vastgelegd door heide. In het noorden van de gemeente waren stuifzanden op relatief kleine schaal te vinden op deze kleine dekzandopduikingen. In het zuiden waren de dekzanden aanzienlijk groter, zoals bij Sint Anthonis en Overloon.

⁹ De Bont, 1993, 89.

In het midden van de 19^e eeuw was dit landschapstype vrijwel geheel in gebruik als heide voor het weiden van schapen en het steken van plaggen. Opgaande beplanting ontbrak vrijwel geheel. Duinen werden afgewisseld door vennen in de depressies. Enkele plekken waren kleinschalig ontgonnen en in gebruik als akker.

Na 1850 zijn de stuifzanden ontgonnen en overwegend beplant met bos of (verder) omgevormd tot akkers of andere agrarische gronden. De enige stuifzanden in het plateaulandschap lagen ten westen van Mill. In de bossen is het reliëf nog aanwezig, de agrarische gronden zijn geëgaliseerd.

3.3.4 Landgoederen en buitenplaatsen

P012 - Jong landgoed op voormalige heide

In 1907 kochten de broers Adam en Jan-Berend Roelvink grote arealen van de Peel op om er hun landgoederen op te stichten. Adam stichtte de Groote Slink en liet tuinen aanleggen in Engelse landschapsstijl door Leonard Springer, die de natuurlijke glooiingen van het gebied gebruikte in zijn ontwerp. Rondom de tuinen en tussen de grote zichtassen genaamd Long Walk en Düsseldorf Allee liggen productiebossen. De Düsseldorf Allee heeft dezelfde maatvoeringen als de Königsallee in Düsseldorf.

Broer Jan-Berend Roelvink stichtte De Bunthorst en richtte dit meer formeel in, bestaande hoofdzakelijk uit rechthoekige bospercelen en akkers. De lanen die het geheel doorsneden waren met laanbomen beplant.

Tegenwoordig zijn beide landgoederen grotendeels eigendom van Brabants landschap. Op de Groote Slink is op initiatief van de dochter van Adam, Willy Roelvink, een antroposofische instelling voor mensen met een verstandelijke beperking gesticht in 1948, genaamd Bronlaak.

De verschijningsvorm van de landgoederen is weinig veranderd, al is door de komst van Bronlaak de hoeveelheid bebouwing op de Groote Slink toegenomen.

3.3.5 Sterk veranderde gebieden

P0x1 - Winningsplas

Op diverse plekken is zand gewonnen, wat geresulteerd heeft in verschillende winningsplassen van uiteenlopende omvang. Het grootste complex is De Kuilen, gelegen tussen Langenboom en Mill. Deze oorspronkelijke heide werd aan het eind van de Tweede Wereldoorlog ingericht als vliegveld. Na de oorlog is hier de zandwinning begonnen en zijn de restanten van het vliegveld nagenoeg volledig verdwenen.

Andere winningsplassen in het plateaulandschap zijn de Radioplassen bij het voormalige radiostation bij Stevensbeek. Deze omgeving is eveneens ingericht als recreatiegebied.

Figuur 10. De grote plas van De Kuilen bij Langenboom. (Van der Veen & Keunen, 2014, 61).

3.4 Rivierenlandschap

3.4.1 Uiterwaardontginningen

R2u1 - Historische uiterwaard

Dit landschapstype beslaat de gebieden van de Lage Wijth en Hoge Wijth ten westen van Grave. Het zijn gebieden die halverwege de 19^e eeuw tussen de zomer- en winterdijken lagen. Het gebied was in regelmatige stroken verkaveld, haaks op de dijk. De perceelsgrenzen waren beplant met vermoedelijk heggen en hagen van meidoorn. Door het verleggen van de huidige Mars en Wijthdijk in de eerste helft van de 19^e eeuw zijn delen van de historische uiterwaard binnendijs komen te liggen. Na ernstige overstromingen in de jaren 1925-1926 werd de Maas tussen 1931 en 1942 genormaliseerd. Hierbij werd de meander van Keent afgesneden.¹⁰

De karakteristieke bomen die baken-bomen worden genoemd en die nu de oevers van de Maas accentueren, zijn in de periode 1942-1955 aangeplant. Vermoedelijk gebeurde dit als onderdeel van de normalisatie van de Maas in de periode 1931-1942. Ook is in deze periode de perceelsrandbeplanting in de Lage en Hoge Wijth vrijwel geheel verdwenen. Het huidige landschap heeft een grootschalig karakter dat naar het westen toe kleinschaliger wordt door de (her)aanplant van heggen.

¹⁰ Van den Brand & Douma, 2002, 159-160; De Bont & Maas, 2003, 21. De normalisatie was mogelijk geworden door de aanleg van de Bergsche Maas verder stroomafwaarts.

Figuur 11. De Hoge Wijth ten noorden van Oud Velp. (Van der Veen & Keunen, 2014, 72).

R2u2 - Historische uiterwaard, binnengedijkt

Ten westen van het Kapucijnerklooster in Velp is een stuk van de voormalige uiterwaard binnengedijkt. Door een (rechte) nieuwe dijk is dit stuk uiterwaard binnendijs komen te liggen. Het bochtige tracé van de oude dijk is nog herkenbaar, maar het dijklichaam zelf is afgegraven. De voormalige uiterwaard, tussen de oude en nieuwe dijk gelegen, was tot halverwege de 20e eeuw in gebruik als wei- of hooiland. Nadien is de grond er deels afgegraven, zijn er greppels aangelegd en is het gebied bebost geraakt.

3.5 Rivierterrassenlandschap (terrasvlakte)

3.5.1 Beekdal- en broekontginningen

T1b1 - Oude beekdalontginning

De oude beekdalontginningen in het rivierterrassenlandschap zijn te vinden ten zuiden van Velp, waar de beken die vanaf de Peelhorst in noordoostelijke richting stromen zich hebben.

De oude beekdalontginningen worden gekenmerkt door een kleinschalige, onregelmatige verkaveling van blokken afgewisseld met stroken. Ook het grondgebruik was afwisselend. De hogere delen waren in gebruik als akker; de lagere delen waren in gebruik als grasland of beplant met bos. Langs zowel de akkers als de graslanden kwamen houtsingels voor. Langs de beek kwam beplanting voor in de vorm van bomenrijen. Het is onduidelijk om wat voor soort bomen dit ging. Mogelijk waren het elzen, wilgen en populieren op de nattere delen en eiken op de drogere. De bebouwing lag verspreid langs de randen van de beekdalen, op de overgang naar de hogere delen.

Met de schaalvergroting in de landbouw zijn de beekdalen verweven geraakt met het omliggende gebied en zijn ze minder als zodanig herkenbaar geworden. Door natuurontwikkeling is dit kleinschalige soms enigszins teruggebracht, zij het met een andere verschijningsvorm. Delen van de beektracés liggen, als gevolg van normalisatie, op een andere plek dan in het midden van de 19e eeuw.

Figuur 12. Het nog redelijk kleinschalige beekdal van de Halsche Beek bij de Liekenshoekschestraat. (Google Streetview).

T1b2 - Broekontginning op terrasvlakte, bedijkt voor 1850

Broekontginningen liggen op plaatsen die van oudsher zo nat waren, dat ze ongeschikt waren voor akkerbouw en slechts als hooiland werden gebruikt. Door verbeteringen in de waterbeheersingstechnieken en een betere organisatie, konden in de Late Middeleeuwen delen van de broeken worden ontgonnen. Dit gebeurde door de aanleg van dijken en stuwen en het graven van sloten.

Een kenmerkende oude broekontginning in de gemeente is het Hollanderbroek bij Mill. Het gebied hoorde bij kasteel Tongelaer, dat eind 13^e eeuw in leen was bij graaf Floris V van Holland. Mogelijk is onder zijn leiding een begin gemaakt met de ontginning van het broek, dat tot dan toe 'palus de Tonghelare' of 'Thonghelaerebroke' heette.¹¹ Het Hollanderbroek bestond uit langgerekte percelen. Ook verder zuidelijk op de overgang van de dekzanden naar de terrasvlakte komen oude broekontginningen voor. Deze hadden vaak een meer blokvormige dan strokenverkaveling.

De oude broekontginningen in het noorden van de gemeente, gelegen tussen terrasruggen en dekzandkoppen, kenmerkten zich vooral door een onregelmatige blokverkaveling die mede voorkomt uit de onregelmatige vormen van deze gebieden. De onregelmatigheid kan ook een indicatie zijn dat deze ontginningen minder systematisch zijn aangepakt dan bijvoorbeeld het Hollanderbroek. Vreemde eenden in de bijt zijn de langwerpige ontginning verder zuidelijk: ten zuiden van Rijkevoort en ten westen van Vierlingsbeek. Bij Rijkevoort bestond de ontginning uit stroken haaks op de lengterichting van de ontginning waarbij de hoofdafwatering langs de zijanten geschiedde. Bij Vierlingsbeek lagen de stroken vooral in de lengterichting, waarbij de voornaamste afwateringssloten tevens de perceelscheidingen vormden.

¹¹ Lange, 2014; Essink, 1967, 70; Van den Brand & Douma, 2002, 139.

Wat voor alle broekontginningen geldt is dat ze veelal in gebruik waren als wei- of hooiland, maar akkers kwamen op de hoogste delen ook voor. Om het vee binnen de percelen te houden, werden bij de smalle sloten singels aangelegd die voornamelijk met elzen beplant waren. Daarnaast leverden deze singels hout op in een verder vrijwel boomloze omgeving.

Door schaalvergroting is in de 20^e eeuw de kleinschaligheid van veel broekontginningen verdwenen. Toch is de hoofdopzet van de verkavelingsstructuur vaak nog wel zichtbaar. Op sommige plekken is het begroeide areaal toegenomen, maar dan in de vorm van bospercelen in plaats van perceelsrandbegroeiing.

T1b3 - Broekontginning op terrasvlakte, bedijkt na 1850

De ligging van deze ontginningen komt globaal overeen met de riviervlakte van de voormalige Beerse Maas. De Maas overstroomde tot in de 19^e eeuw met enige regelmaat in het gebied van de Beerse Maas. Aan weerszijden van de Beerse Maas werden dijken opgeworpen, die nu de grens vormen van dit landschapstype. Hoewel dit landschapstype als jong – dus na 1850 ontgonnen – is getypeerd, waren delen al vóór de 19^e eeuw in gebruik genomen. In de 18^e eeuw bevonden zich al hagen en heggen in het gebied. Het landschap was vermoedelijk moerassig en vrij kaal. Na een grote overstroming van de Beerse Maas in 1809 werd besloten de doorstroming te bevorderen door heggen, voetpaden, walletjes en opgaande bomen in dit gebied te verwijderen.¹²

Op slechts enkele plekken werd het gebied doorsneden door wegen, zoals bij Escharen, de Elft en de Meisevoort. Het gebied was voornamelijk in gebruik genomen als gras- en bouwland. Vooral in het oosten kwamen ook akkers voor, omzoomd met enkele singels. In de eerste helft van de 20^e eeuw zette de ontginning zich voort, waarbij Het Bord, ten zuiden van Gassel, verder op rationele wijze werd verkaveld. Het deel ten westen van de Raam werd verkaveld met een onregelmatige blokverkaveling. Na de Tweede Wereldoorlog werden de laatste delen van het broek aan de westzijde van de Raam, het Esters Broek, volledig ontgonnen en zijn enkele percelen beplant met bos.

Het gebied bleef tot ver in de 20^e eeuw onbebouwd, wat samenhangt met de Beerse Overlaat. Nadat deze in 1942 werd gesloten na de uitvoering van de Maaswerken, verscheen er langzaam bebouwing in het gebied. Dit is vooral in de omgeving van Beers goed te zien. Verder westelijk bleven de jonge broekontginningen overwegend onbebouwd.

In met name Het Bord heeft een schaalvergroting plaatsgevonden en zijn nu overwegend akkers te vinden. Andere gebieden hebben een onregelmatiger en gevarieerder landschap behouden. De openheid is in veel gebieden wel verdwenen door de aanplant van bossen, houtsingels of lanen.

¹² De Bont, 1993, 57.

Figuur 13. Het nog open landschap van de jonge broekontginningen langs de Graafse Raam, ten noorden van Escharen. (Van der Veen & Keunen, 2014, 54).

T1b4 - Broekontginning op terrasvlakte, bedijkt na 1850, nu buitengedijkt

In de jaren 30 is als onderdeel van de Maaswerken een dijk aangelegd ten noorden van Linden. Hiermee kwam een deel van de oude broekontginningen buitendijks te liggen. De geringe begroeiing die er langs de weg door dit gebied was, moest verdwijnen. In plaats daarvan zijn er bakenbomen langs de oever van de rivier geplaatst. Het gebied was vrijwel onverkaveld grasland en bleef dat ook lang. Kleinschalig waren er soms akkers aanwezig. Vanaf de jaren 90 is deze voormalige broekontginning in grote blokken verkaveld en hoofdzakelijk als akker in gebruik.

3.5.2 Jonge heide- en broekontginningen

T1j1 - Jonge broekontginning

De grote terrasvlakte in het midden van de gemeente is vanaf het eind van de 19^e eeuw in enkele decennia ontgonnen. Aan de basis hiervan liggen verbetering van de afwatering in de vorm van het doortrekken van de Lage Raam en de aanleg van de Sambeekse Uitwatering. Met deze ontwatering werd het mogelijk het lage, natte midden van de gemeente te ontginnen. Het bestond uit voornamelijk natte graslanden. Bomen kwamen vrijwel niet voor en de gebieden hadden weinig reliëf.

De broeken werden ontgonnen vanuit een rationeel wegenpatroon, waarbinnen veelal blokvormige percelen werden uitgezet. Het grondgebruik was gemengd, zowel akkers als weiland, maar ook bospercelen kwamen soms voor. Op de perceelsranden waren soms houtwallen, houtsingels of heggen aanwezig. In de omgeving van Boxmeer zijn relatief veel bospercelen aangeplant, waardoor er nu een groene buffer tussen de bebouwing en de snelweg ligt.

Bebouwing lag verspreid langs de wegen. Door schaalvergroting van de landbouw is perceelsrandbegroeiing soms verdwenen, hoewel in grote lijnen nog wel vaak aanwezig. De bebouwing is toegenomen, al bestaat dit meestal uit een gegroeide omvang van de agrarische erven in plaats van een toename van het aantal erven. De gebieden hebben grotendeels hun karakter redelijk weten te behouden.

Figuur 14. Het grootschalige, rationele maar ook groene landschap dat zo kenmerkend is voor de grote jonge broekontginningen in het midden van de gemeente. (Google Streetview).

T1j2 - Jonge ontginning op droge heide

In het uiterste noordwesten van de gemeente kruist de oude rijksweg Grave – 's-Hertogenbosch een klein heidegebied. Voor een deel was dit droge heide dat in de loop van de 19^e eeuw is ontgonnen.

De kleine ontginning bestond hoofdzakelijk uit een strokenverkaveling, die voornamelijk als weiland maar ook als bos in gebruik was. Op de grenzen van de weilanden stonden heggen, langs de drie wegen door het gebied was laanbeplanting en rondom het gebied lagen houtwallen of -singels.

Door schaalvergroting is hier in met name de tweede helft van de 20^e eeuw veel van de oorspronkelijke ontginning verdwenen.

T1j4 - Jonge ontginning op natte heide

Een ander deel van het kleine heidegebied in het noordwesten van de gemeente bestond uit natte heide. Ook dit is in de loop van de 19^e eeuw ontgonnen.

Deze kleine ontginning bestond uit een strokenverkaveling, die voornamelijk als weiland maar ook als bos en akkerland in gebruik was. Op de grenzen van de weilanden stonden heggen. Langs de akkers en delen van de randen van het gebied lagen houtwallen of -singels.

Door schaalvergroting is hier in met name de tweede helft van de 20^e eeuw veel van de oorspronkelijke structuur van de ontginning verdwenen.

T1j8 - Jonge stuifzandontginning

Te midden van de open akkers tussen Maashees en Vierlingsbeek lag een klein stuifzandgebiedje: de Vliegenberg. In de 19^e eeuw was het stuifzand grotendeels weer begroeid met heide en tegen het einde van die eeuw was het dit gebied grotendeels bebost. In de loop van de 20^e eeuw werd het verder bebost, terwijl het zuidelijk deel deels als grasland is ontgonnen. In het noordwestelijk deel is de bodem vergraven en deels opgehoogd. Aan de randen is het bos op rabatten aangelegd.

3.5.3 Essen en kampontginningen

T1k1 - Oude kampontginning

In de gehele zone langs de Maas tot en met Grave komen kampontginningen voor op een iets hoger gelegen terrasvlakte. Door de hogere ligging zijn de omstandigheden hier droger en vanouds geschikt voor landbouw. Het is dan ook niet verwonderlijk dat vrijwel alle dorpen langs de Maas in deze zone liggen. De grootste kampontginningen op een terrasvlakte zijn te vinden rondom Velp.

De kampontginningen hebben zich vanaf de Vroege Middeleeuwen tot het midden van de 19^e eeuw ontwikkeld. Vanaf de 14^e en 15^e eeuw, toen de landbouw een intensivering onderging als gevolg van de bevolkingsgroei, werden de akkers bemest met plaggenmest. Om hierin te voorzien, werd de grote heide in het midden van de gemeente gebruikt.

De meeste oude kampontginningen hadden een verkaveling in onregelmatige blokken en soms ook stroken. De kavelgrootte liep sterk uiteen. Met name de later ontgonnen kampen hadden een beperkte omvang. Naast akkerland was een deel van de percelen binnen de oude kampontginningen in gebruik als grasland en soms als (gerief)bosje. De percelen waren vaak omzoomd met singels of bomenrijen en ook langs de wegen stond vaak laanbeplanting. De bebouwing lag soms geclusterd verspreid door het gebied, waarbij de dichtheid sterk varieerde.

Door schaalvergroting van de landbouw is perceelsrandbegroeiing soms verdwenen, hoewel in grote lijnen nog wel vaak aanwezig. De bebouwing is toegenomen, al bestaat dit meestal uit een gegroeide omvang van de agrarische erven in plaats van een toename van het aantal erven. De gebieden hebben grotendeels hun karakter redelijk weten te behouden.

T1k2 - Oude kampontginning, open akkers

Op de centrale delen van de terrasvlakte langs de Maas zijn de oudste akkers aaneen gegroeid tot grote open akkercomplexen. De eeuwenlange ophoging van de akkers als gevolg van de plaggenbemesting versterkte het natuurlijke glooiende reliëf van deze gebieden. Doordat hier geen vee graasde waren perceelsafscheidings in de vorm van houtwallen of hagen niet nodig. Hierdoor kenmerkte het gebied zich als een relatief open landschap. Over de akkercomplexen liepen paden en wegen die een onregelmatig tracé volgden en waarlangs soms laanbeplanting stond. De bebouwing bevond zich langs de randen en groeide soms uit tot een dorp.

Het open karakter van de akkers is over het algemeen behouden. Op sommige plaatsen is op de open akker bos aangeplant. Niet zelden is er ook bebouwing verschenen, met bijbehorende erfbeplanting, waardoor de openheid van akkers is aangetast.

Figuur 15. Op het Mullemse Veld is de openheid nog goed intact gebleven, al is er wel bebouwing op de akker gekomen. Op de achtergrond de kerktoeren van Sambeek. (Google Streetview).

3.5.4 Landgoederen en buitenplaatsen

T111 - Oude buitens

De oude buitens zijn alleen als zodanig getypeerd als ze duidelijk herkenbaar zijn door tuin, parkaanleg, etc. De buitenplaats moest zich dus duidelijk ruimtelijk manifesteren om als zodanig aangemerkt te worden. Met uitzondering van Mariëndaal in Velp kenmerken zich beide door een omgrachte tuin rondom het huis en bijgebouwen daarbuiten. De agrarische gronden of bossen die bij de landgoederen hoorden zijn niet als oude buiten gekarteerd, omdat niet altijd duidelijk is wel gronden wel of niet bij het landgoed hoorden. Wanneer er landgoedkenmerken in deze gebieden voorkomen is dat in de waardering terug te zien. Opvallend zijn de kastelen Hattert en Makken, gelegen in oude Maasgeulen.

De oude buitens zijn in hoofdvorm goed intact gebleven. Het binnenterrein of de bebouwing is vaak in meer of mindere mate gewijzigd. De parkstructuur rondom Mariëndaal is aangelegd rond de voormalige buitenplaats Venestein (of Venezigt), waarvan de bebouwing en tuinaanleg aan de huidige Venesteinlaan lag.

Figuur 16. De beukenlaan op het landgoed Mariëndaal bij Velp is een van de duidelijke landgoedkenmerken van een oude buiten. (Van der Veen & Keunen, 2014, 75).

3.5.5 Kronkelwaard- en nevengeulontginningen

T1n1 - Dalvlakteterras, onverkaveld

Dit landschapstype betreft De Vilt tussen Oeffelt en Beuken. Deze oude meanderboog van de Maas is een aardkundig monument. Ongeveer 12.000 jaar geleden werd ze langs natuurlijke weg van de rivier afgesneden en daarna alleen nog gevoed door regenwater en kwel. Zo kon zich een open veenmoeras ontwikkelen. Tussen 1850 en 1920 werd de Vilt in zijn geheel verveend (turfwinning). Hierdoor is het water de Grote Vilt ontstaan. De Kleine Vilt ontstond later in de 20^e eeuw ten gevolge van kleiwinning. De open plassen verlandden, een proces dat vanaf de jaren 70 in een ongewilde versnelling kwam. De instroom van voedselrijk water deed een dikke sliblaag ontstaan en maakte het water troebel. Door daling van de grondwaterstand kon er bos op de oevers groeien. Tussen 2007 en 2010 vond er grootschalig natuurherstel plaats om de negatieve gevolgen van de verlanding ongedaan te maken.

Figuur 17. De Vilt is nu (weer) een afwisselend natuurgebied in een oude Maasgeul. Op de voorgrond een steilrand die het gebied begrenst. (Google Streetview).

T1n2 - Maasgeulontginning, overwegend onverkaveld

Kleinere Maasgeulen, ingesneden in de terrasvlakte, zijn vaak onverkaveld als (gemeenschappelijk) grasland in gebruik geweest. Meestal stroomde een beek door de geul. Ook het Afleidingskanaal (de afwatering van de laagte tussen Overloon en Venray) volgt een oude Maasgeul en takt daar aan op de Molenbeek. Op plaatsen waar een verkaveling aanwezig was, werd deze met heggen gemarkeerd. Op een enkele plaats kwam ook een (gerief)bosje voor.

Grote delen van deze Maasgeulontginningen zijn nog altijd onverkaveld. Delen van de beektracés liggen, als gevolg van normalisatie en hermeandering, op een andere plek dan in het midden van de 19e eeuw. Opgaand groen, met name langs de beek en de steilranden van de Maasgeul, is sinds de tweede helft van de 20e eeuw toegenomen, waardoor de van oorsprong redelijk open geul een meer gesloten karakter heeft gekregen.

Figuur 18. De oude Maasgeul ten zuiden van Vierlingsbeek, nabij de monding van de Molenbeek, is een fraai voorbeeld van een Maasgeulontginning. Hoewel dit gebied overwegend onverkaveld is, komen hier wel perceelscheidingen voor in de vorm van de traditionele heggen met verspreide knotwilgen. (Google Streetview).

T1n3 - Maasgeulontginning

Met name de grote Maasgeulen zijn vanouds verkaveld in onregelmatige blokken. Meestal stroomde een beek midden door de geul. De geulen waren overwegend in gebruik als wei- of hooiland. Hier en daar kwam ook een bosje voor. Heggen vormden de primaire perceelscheidingen. Bewoning kwam in deze gebieden sporadisch voor, vaak gesitueerd langs een weg die de geul kruiste.

In de loop van de 20e eeuw zijn de percelen vaak vergroot, waardoor sommige Maasgeulontginningen nu overwegend onverkaveld lijken. Hierdoor is ook de geslotenheid vaak verdwenen. Delen van de beektracés liggen, als gevolg van normalisatie en hermeandering, op een andere plek dan in het midden van de 19e eeuw. Evenwel zijn de gebieden nog voornamelijk als grasland in gebruik, al is ook het areaal bos in sommige Maasgeulen toegenomen.

T1n4 - Kampontginning langs Maasgeul

In dit landschapstype vallen de kampontginningen in de overstromingsvlakte van de Maas. Ze bestonden vaak uit één of meerdere grote akkers of, zoals aan de Maas voor Groeningen, vormde een groot akkercomplex. Van fysieke perceelscheidingen binnen de kampen was vaak nauwelijks sprake. Wel werden de kampen als geheel begrensd door een heg zoals die ook in de rest van de overstromingsvlakte voorkwamen.

In de loop van de 19^e en 20^e eeuw verdwenen bijna alle akkers langs de Maas. Vanaf de laatste eeuwwisseling is het aantal akkers in de overstromingsvlakte van de Maas echter weer toegenomen, mogelijk voortvloeiend uit een groter vertrouwen in de hoogwaterveiligheid en de wens om deze vruchtbare gronden productiever te maken. Een deel van de kampontginningen is hier weer naar akkerland omgezet. De ruimtelijke structuur van een deel van de kampen is gewijzigd als gevolg van schaalvergroting.

T1n5 - Overstromingsvlakte, overwegend onverkaveld

Bij Cuijk en in het uiterste zuidoosten van de gemeente, bij Maashees, waren delen van de overstromingsvlakte overwegend onverkaveld en in gebruik als grasland. In de loop van de 19^e en 20^e eeuw zijn ze grotendeels wel verkaveld, met heggen als perceelscheiding, die met name nabij Cuijk nog aanwezig zijn. Net als elders op de overstromingsvlakte zijn ook hier in de laatste decennia akkers verschenen.

T1n6 - Overstromingsvlakte, overwegend verkaveld

Het grootste deel van de overstromingsvlakte van de Maas is vanouds verkaveld geweest. De favoriete perceelscheiding was hier de heg. Dit is het gebied van de beroemde maasheggen. Wanneer de heggen precies zijn aangelegd is onbekend. Aan het begin van de 15e eeuw werd er gesproken over duidelijk afgebakende eigendommen in de uiterwaarden. Mogelijk gebeurde die afbakening met heggen.¹³ Het is niet ondenkbaar dat de heggen voort zijn gekomen uit de reeds aanwezige begroeiing van hoofdzakelijk meidoorn. Met het verdichten van deze structuren ontstonden de eerste heggen.¹⁴

¹³ De Vrieze 1979: 28

¹⁴ De Vrieze 1979: 21

Een reden waarom voor heggen als perceelsscheiding is gekozen in plaats van wallen of greppels, is dat die laatste in dit periodiek overstroomde gebied snel zouden verdwijnen.¹⁵

Hoewel de maasheggen al vanaf de 18^e eeuw op hun retour zijn, zijn de meeste heggen in het laatste kwart van de 20^e eeuw verdwenen.¹⁶ Veel gebeurde dit door het vergroten van percelen.

Perceelsgrenzen die gehandhaafd bleven, behielden vaak nog (de restanten van) een heg. De heggen hadden hun agrarische functie verloren. De veekerende functie was overgenomen door het prikkeldraad en voor het vasthouden van slib ten behoeve van de bemesting waren ze ook niet nodig. Daarbij vergde het onderhoud van de heggen onnodig veel tijd. Waar heggen vroeger gevlochten werden, worden ze nu gemaaid om de juiste vorm te houden, waardoor de structuur wezenlijk anders is dan oorspronkelijk bedoeld. Desondanks is het landschapsbeeld van de gebieden waar de maasheggen nog wel aanwezig zijn goed intact gebleven.

Figuur 19. Ook op plekken waar de maasheggen nog wel aanwezig zijn, zijn de heggen zelf vaak vervallen door verwaarlozing of (te radicaal) machinaal snoeien. (Google Streetview).

¹⁵ Aymans e.a. 1988: 61

¹⁶ Keunen, Van Snippenburg & Willemse, 2022, 86-88.

3.5.6 Oude bossen

T1o1 - Nog bestaande oude bossen

Met name aan de randen van de terrasvlaktes liggen bossen die ook halverwege de 19^e eeuw al voorkwamen. Ze zijn vaak aangelegd op nattere delen op de overgang naar de onontgonnen broeken of op andere plaatsen die voor ander agrarisch gebruik niet geschikt waren, waarschijnlijk in een poging deze gronden meer productief te maken.

In veel bossen is het oorspronkelijk reliëf nog aanwezig, of zijn structuren als winningskuilen of rabatten te vinden. Deze laatste duiden op het nog efficiënter en productiever beheren van deze gronden.

T1o2 - Voormalige oude bossen, omgezet in landbouwgrond

Een groot deel van de bossen die op de overgang van de terrasvlakte langs de Maas naar het natte midden van de gemeente voorkwam, maar ook nabij de gronden van de Beerse Overlaat, is verdwenen toen deze natte gronden in de loop van de 20^e eeuw ontgonnen werden. Door de bossen om te zetten in akker- of weiland konden de gronden productiever worden gemaakt. Meestal bleef de verkaveling intact en wijzigde alleen het grondgebruik. Over het algemeen hebben deze jonge ontginningen hun karakter redelijk behouden.

3.5.7 Uiterwaardontginningen

T1u1 - Historische uiterwaard

Omdat er op een aantal plekken tussen Grave en Cuijk in de 19^e eeuw sprake was van een dijk, kan hier ook over een uiterwaard worden gesproken. Deze gebieden hadden een onregelmatige blokverkaveling. Ook hier waren de perceelsgrenzen beplant met vermoedelijk heggen. De uiterwaard nabij Cuijk was onverkaveld. In de loop van de 20^e eeuw zijn de heggen verdwenen, vermoedelijk in het kader van de Maaswerken. Tussen Grave en Katwijk verschenen toen de bakenbomen aan de oever van de Maas. Naast grasland komt er sinds de late 20^e eeuw ook bouwland voor in de uiterwaard.

T1u2 - Historische uiterwaard, binnengedijkt

In het kader van de Maaswerken is in de jaren 30 een nieuwe dijk aangelegd ten noorden van Gassel. Hiermee is een deel van de oude uiterwaard binnendijs komen te liggen. Dit gebied is daarmee als het waren bevroren geraakt in de tijd. Ook moderne landbouwkundige ontwikkelingen lijken dit gebied te hebben overgeslagen. De verkaveling en aanwezigheid van heggen is nog nagenoeg zoals aan het begin van de 20^e eeuw. Naast grasland komt er nu echter ook een enkele akker en een boomkwekerij voor. Met name die laatste heeft invloed op de beleving van dit gebied.

T1u3 - voormalige uiterwaard of overstromingsvlakte, nu rivierloop

Op verschillende plaatsen is in het kader van de Maaswerken de rivier in meer of mindere mate verlegd. Ter hoogte van Beugen zijn twee meanders afgesneden. De voormalige uiterwaarden die nu rivier zijn geworden zijn in dit landschapstype ondergebracht. Het historisch cultuurlandschap is hier verdwenen, maar de genormaliseerde Maas is op zijn eigen manier een waardevol cultuurhistorisch element.

3.5.8 Sterk veranderde gebieden

T1x1 - Winningsplas

Rondom Linden zijn tussen 1968 en 2015 de Kraaienbergse Plassen (1 t/m 5) ontstaan als gevolg van grootschalige winning van zand, grind en klei. Sinds de Sluisgraaf in 1991 is omgelegd worden de plassen gevoed door kwelwater. Het gebied wordt gebruikt voor waterrecreatie maar de meest westelijke plas (nummer 5) is een rustgebied voor watervogels. Het oorspronkelijke cultuurlandschap is hier volledig verdwenen en het dorp Linden is op een schiereiland komen te liggen.

3.6 Rivierterrassenlandschap (terrassrug)

3.6.1 Jonge heide- en broekontginningen

T2j8 - Jonge stuifzandontginning

Op een terrassrug te midden van de overstromingsvlakte van de Maas kwam ook een kleine zandverstuiving voor. In de 19^e eeuw was het stuifzand grotendeels weer begroeid met heide en vanaf het einde van die eeuw was het is gebied bebost geraakt en altijd bebost gebleven. In het bos is het oorspronkelijke reliëf deels bewaard gebleven. Ook zijn er relictten van kleinschalige zandwinning en in delen van het gebied zijn rabatten aangelegd.

3.6.2 Essen en kampontginningen

T2k1 - Oude kampontginning

Kampontginningen zijn de oudste ontginningen die zich vanaf de Vroege Middeleeuwen tot het midden van de 19^e eeuw hebben ontwikkeld. In het complex van terrassruggen in de omgeving van Haps zijn veel grote oude kampontginningen te vinden. Door de relatief hoge ligging van deze gronden waren ze al vroeg geschikt voor akkerbouw. Vanaf de 14^e en 15^e eeuw, toen de landbouw een intensivering onderging als gevolg van de bevolkingsgroei, werden de akkers bemest met plaggenmest.

De meeste oude kampontginningen hadden een verkaveling in onregelmatige blokken en soms ook stroken. De kavelgrootte liep sterk uiteen. Met name de later ontgonnen kampen hadden een beperkte omvang. Naast akkerland was een deel van de percelen binnen de oude kampontginningen in gebruik als grasland en soms als (gerief)bosje. De percelen waren vaak omzoomd met singels of bomenrijen en ook langs de wegen stond vaak laanbeplanting. De bebouwing lag soms geclusterd verspreid door het gebied, waarbij de dichtheid sterk varieerde.

Gedurende de 20^e eeuw zijn veel kleine kavels vergroot, waarbij de perceelsrandbeplanting deels is verdwenen. Op veel historische erven, met name in de directe omgeving van Haps, is de bebouwing sterk uitgebreid in oppervlakte en volume. In combinatie met het verdwijnen van de perceelsrandbeplanting is er een sterk contrast ontstaan tussen de bebouwde erven en het omliggende open land.

Figuur 20. De kampenontginning rond De Kleine Hof (rechtsachter) aan de Heuf ten zuiden van Beers heeft zijn kleinschalige groene karakter goed behouden. (Google Streetview).

T2k2 - Oude kampontginning, open akkers

Op sommige terrasruggen zijn de oudste akkers aaneen gegroeid tot grote open akkercomplexen. De eeuwenlange ophoging van de akkers als gevolg van de plaggenbemesting versterkte het natuurlijke glooiende reliëf van deze gebieden. Doordat hier geen vee graasde waren perceelsafscheidings in de vorm van houtwallen of hagen niet nodig. Hierdoor kenmerkte het gebied zich als een relatief open landschap. Over de akkercomplexen liepen paden en wegen die een onregelmatig tracé volgden en waarlangs soms laanbeplanting stond. De bebouwing bevond zich langs de randen. De open akkers werden vaak begrensd door houtsingels of bomenrijen.

Het open karakter van de akkers is niet overal behouden. Soms is er begroeiing verschenen op perceelsranden en op verschillende plekken is op de akker bebouwing verschenen, met bijbehorende erfbeplanning, waardoor de openheid van akkers is aangetast.

Figuur 21. De open akker ten noorden van kasteel Tongelaar heeft zijn oorspronkelijke karakter goed behouden. Over de bolle akker is de groene zoom om het gebied zichtbaar. (Google Streetview).

3.6.3 Landgoederen en buitenplaatsen

T2I1 - Oude buitens

De oude buitens zijn alleen als zodanig getypeerd als ze duidelijk herkenbaar zijn door tuin, parkaanleg, etc. De buitenplaats moest zich dus duidelijk ruimtelijk manifesteren om als zodanig aangemerkt te worden. Landgoed De Barendonk bestaat uit een omgrachte tuin rondom het huis en de bijgebouwen. De agrarische gronden of bossen die bij de landgoederen hoorden zijn niet als oude buiten gekarteerd, omdat niet altijd duidelijk is wel gronden wel of niet bij het landgoed hoorden. Wanneer er landgoedkenmerken in deze gebieden voorkomen is dat in de waardering terug te zien.

3.6.4 Kronkelwaard- en nevengeulontginningen

T2n4 - Kampontginning langs Maasgeul

Op een terrasrug te midden van de overstromingsvlakte van de Maas zijn ook enkele kampontginningen te vinden. Het waren kleine, reliëfrijke ontginningen, bestaande voornamelijk uit bouwland. Op een enkele plek kwam ook een klein (gerief)bosje voor. Vaak waren niet individuele percelen maar de ontginning als geheel omgeven door een heg. Langs de wegen stond vaak laanbeplanting. Bebouwing kwam en komt alleen voor op het noordelijkste punt van deze terrasrug, waar het erf Op den Berg ligt. De naam verwijst uiteraard naar de hogere ligging van deze landschappelijke zone.

Mettertijd is het aantal percelen bos toegenomen, vermoedelijk omdat akkerbouw hier niet zo rendabel was als elders. Met name aan de randen van de kampen zijn percelen omgezet in grasland en ook geëgaliseerd. Zowel de bossen als de graslanden zijn vaak niet meer herkenbaar als onderdeel van een kamptonginning.

Figuur 22. Op den Berg is het enige erf op de kampontginningen in de overstromingsvlakte van de Maas. De percelen links van de boerderij zijn afgegraven, maar waren tot de 20^e eeuw hoger gelegen akkers. (Google Streetview).

3.6.5 Oude bossen

T2o1 - Nog bestaande oude bossen

Op een deel van de terrasrug in de overstromingsvlakte van de Maas kwam ook halverwege de 19^e eeuw al bos voor. Veel bossen hadden in de 19^e eeuw al de huidige verkavelingsstructuur, wat betekent dat ze systematisch zijn aangeplant. Mogelijk duidt het op een bebossing van voormalige agrarische gronden in een poging deze gronden meer productief te maken. Een natuurlijk relief komt in de bossen maar vaag voor. Op veel percelen zijn met behulp van onder meer greppels verbeteringen aan de bodem aangebracht. Wallen en diepere greppels fungeren als perceelsscheiding. De gebieden zijn sinds de 19^e eeuw weinig veranderd.

T2o2 - Voormalige oude bossen, omgezet in landbouwgrond

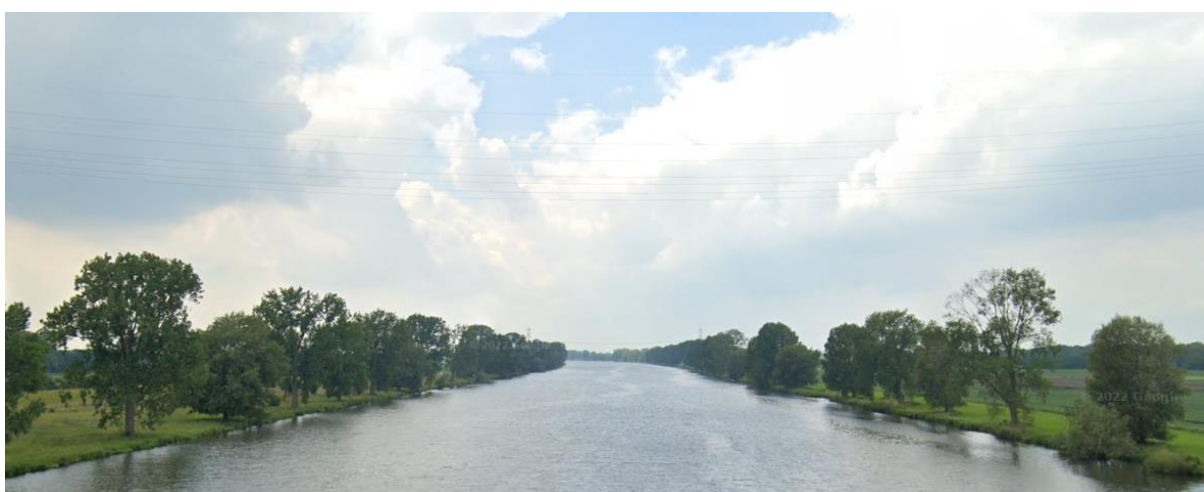
Zowel op de terrasrug bij de Maas als bij landgoed Ossenbroek zijn kleine delen van het oude bos in de loop van de 19^e en 20^e eeuw gekapt en omgezet in landbouwgrond. De gebieden hebben na het verdwijnen van het bos hun karakter redelijk behouden.

3.7 Water

W1w1 - Grote rivier in het Zuid-Nederlandse rivierengebied

Onder dit landschapstype vallen die delen van de Maas die rond 1900 al bestonden en nu nog aanwezig zijn. In dit noordelijk deel van het Zuid-Nederlandse rivierengebied is de Maas een zwak meanderende rivier. Op de oude terrassen zijn historische meanders van de rivier nog herkenbaar.

In de jaren 30 van de 20^e eeuw zijn verbeteringen aan de Maas gedaan om de bevaarbaarheid te bevorderen. De Maas is een regenrivier en kent daarom sterk fluctuerende waterstanden. Met name in de zomer was ze vaak niet te bevaren. Bij de uitvoering van de zogenaamde Maaswerken is de rivier gekanaliseerd en genormaliseerd. Kanaliseren betekent dat met behulp van stuwen de waterstand gecontroleerd kon gaan worden. Bij Sambeek en Grave bevinden zich twee van de in totaal zeven stuwen met bijbehorende schutsluizen. In het kader van de normalisering van de rivier zijn diverse meanders afgesneden, om de lengte van de rivier en daarmee de reistijd over het water te verkorten en de waterafvoer te verbeteren. Bij Boxmeer en Beugen zijn twee meanders afgesneden. Ook stroomafwaarts van Grave, waar de rivier overgaat in het Midden-Nederlandse rivierengebied en een bijzonder meanderend karakter kreeg, is op de grens van de gemeente de eerste van een serie grote meanders afgesneden. Tijdens de normalisering zijn ook kleine oeverwijzigingen en verbeteringen van de oevers langs de hele gemeente uitgevoerd. Onderdeel van de Maaswerken was ook de aanplant van bakenbomen (populieren) langs de rivieroever. Stroomafwaarts van Boxmeer zijn over grote delen de bakenbomen nog aanwezig.

Figuur 23. Het kenmerkende beeld van de Maas met haar bakenbomen, gezien vanaf de brug van de A73 bij Cuijk. (Google Streetview).

W1w2 - Afgesneden rivierarm

De afgesneden meander bij Beugen is na de afsnijding niet wezenlijk veranderd. Stroomopwaarts is een dam gelegd, om het water te forceren de nieuwe loop te nemen. Over het algemeen is deze oude meander te karakteriseren als een stuk van de oude Maas die is bevroren in de tijd. Hij geeft een goed beeld van de Maas voor de uitvoering van de Maaswerken.

W1w3 - Afgesneden rivierarm, grotendeels verland of gedempt

Op plaatsen waar de loop van de Maas is verlegd, zijn ook delen van de oude loop gedempt of verland. Deze zijn in deze categorie ondergebracht omdat ze niet deel uitmaken van het historische cultuurlandschap, maar een gevolg zijn van de uitvoering van de Maaswerken. Deels zijn deze gebiedjes nog herkenbaar in het reliëf, maar soms zijn ze ook helemaal opgenomen in de bestaande oever en weinig herkenbaar.

3.8 Waardering

Zeer hoge cultuurhistorische waarde

Gebieden van zeer hoge waarde komen verspreid door de gemeente voor. Deels zijn dit zowel oude als jonge bossen, die weinig veranderd zijn en waar zich bijzondere elementen in bevinden. Ook de buitenplaatsen of landgoederen Russendaal, De Tongelaar, Ossenbroek en Bunthorst scoren zeer hoog, vanwege hun gaafheid en bijzonderheid. De goed geconserveerde historische uiterwaard bij Gassel is een ander zeer hoog gewaardeerd stukje van Land van Cuijk. Bijzonder is verder de oude Maasgeul waardoor de Molenbeek bij Vierlingsbeek stroomt.

Wat niet kan ontbreken zijn de maasheggen. In grote delen van de overstromingsvlakte bij Oeffelt en Mullem is het complex van maasheggen grotendeels intact. Het landschapsbeeld, zo kenmerkend voor dit deel van de Maasvallei, is hier in de afgelopen eeuwen weinig veranderd.

Figuur 24. De maasheggen bij Oeffelt vanuit de lucht. (Wikimedia Commons, gebruiker Daan0416).

Hoge cultuurhistorische waarde

Waar de kernen van een aantal buitenplaatsen of landgoederen zeer hoog gewaardeerd zijn, zien we dat in een schil daar omheen gebieden hoog gewaardeerd zijn. Deze gebieden zijn vaak behoorlijk intact gebleven.

In de omgeving van Grave, Oeffelt en Groeningen zijn grote gebieden van hoge cultuurhistorische waarde omdat het historisch cultuurlandschap hier in hoge mate intact is gebleven. Hetzelfde geldt voor veel van de jonge ontginningen op de Peel en tussen Boxmeer en Sint Anthonis. Deze jonge landschappen, die al van meet af aan een vrij grootschalige en rationele opzet hadden, bleken goed bestand om de schaalvergroting in de landbouw te faciliteren zonder veel van de oorspronkelijke structuur en open-/geslotenheid te hoeven opgeven.

Gemiddelde cultuurhistorische waarde

De grote jonge ontginningen in het midden en zuiden van de gemeente blijken minder dan de andere in staat te zijn geweest om schaalvergroting binnen de bestaande structuur mogelijk te maken. De hoofdstructuur, locatie van bebouwing en de open-/geslotenheid van deze gebieden is sinds de aanleg wel veranderd.

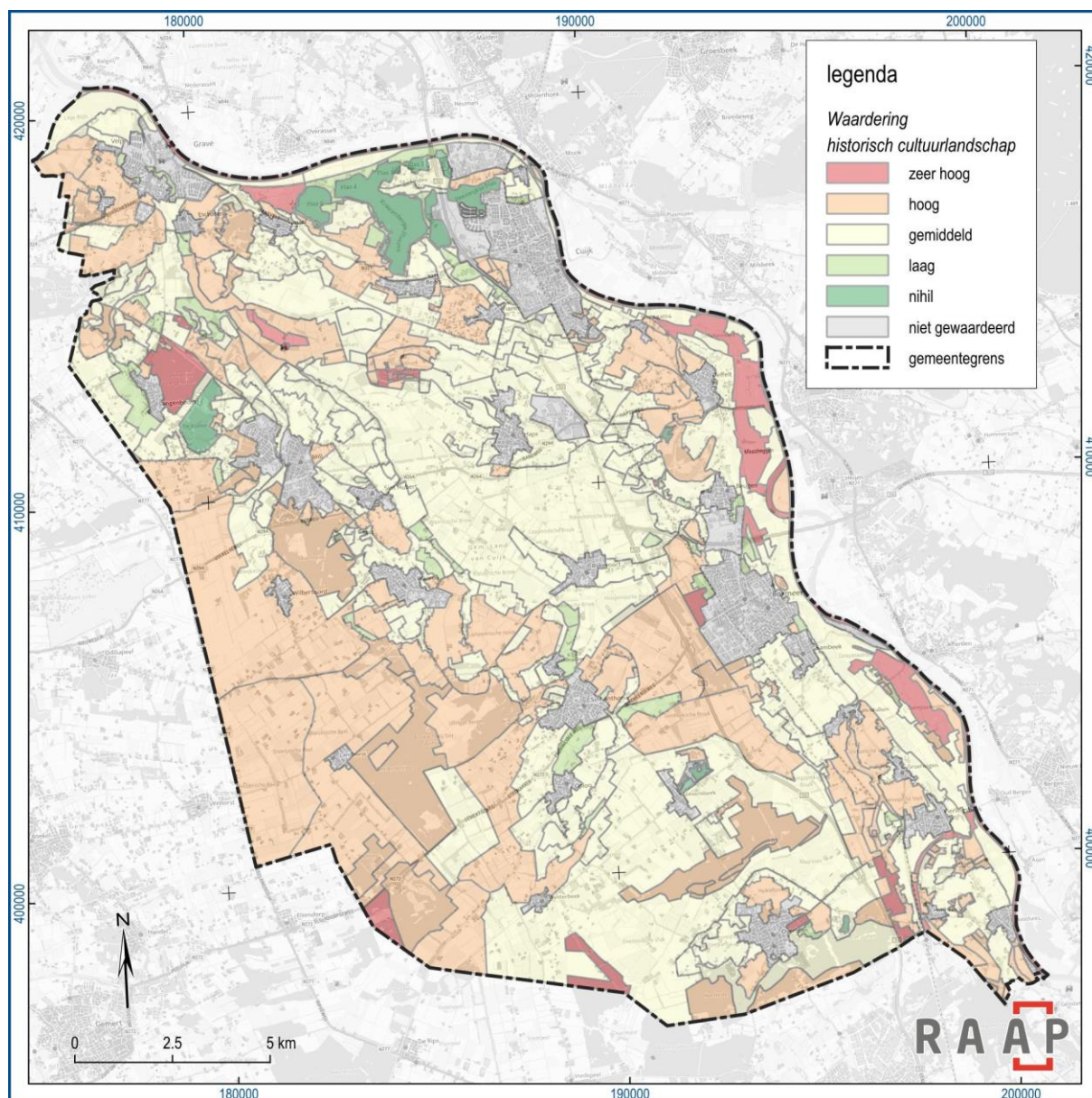
Veel oude ontginningen rond de dorpen op de rand van de Peel hebben op dit moment een gemiddelde cultuurhistorische waarde. De belangrijkste reden hiervoor is dat door de schaalvergroting in de landbouw deze gebieden zoveel van hun eigen karakter hebben opgegeven, dat ze bijna niet meer de onderscheiden zijn van de andersoortige oude ontginningen en de jongere ontginningen er omheen. Wat deze oude ontginningen onderscheidde van elkaar en de omgeving – de kleinschaligheid door opgaand groen, het grondgebruik en de situering van bebouwing – is grotendeels verdwenen. De hele zone van oude ontginningen is een geheel geworden met de omgeving en vaak moeilijk herkenbaar, waardoor deze dimensie van de geschiedenis niet leesbaar is in het landschap.

Lage cultuurhistorische waarde

Sommige oude ontginningen rond de dorpen op de rand van de Peel zijn zodanig veranderd dat ze in de huidige staat slechts van lage cultuurhistorische waarde zijn. Hetzelfde geldt voor verschillende gebieden aan de randen van de bebouwde kommen en langs bijvoorbeeld de Kraaijenbergse Plassen. Enkele plaatsen lang de Graafse Raam zijn door natuurontwikkeling zodanig veranderd, daar ze als historisch cultuurlandschap ook van lage waarde zijn.

Nihil cultuurhistorische waarde

De diverse winningsplassen in de gemeente zijn nihil van waarde als historisch cultuurlandschap omdat dit landschap hier volledig verdwenen is. In de plaats daarvan is een heel nieuw landschapstype ontstaan dat niet tot het historisch cultuurlandschap wordt gerekend.

Figuur 25. Overzichtskaat waardering cultuurlandschappen.

4 Landschapselementen

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt per legenda-eenheid (per periode voor Oorlog en defensie) een korte toelichting gegeven. Hierbij is aandacht voor een algemeen beeld dat dit type elementen geeft in de gemeente. Ook worden waar mogelijk bijzonderheden benoemd.

4.2 Verkeer en vervoer

4.2.1 Landwegen

Weg

De landschappelijke opbouw van de gemeente was aan het begin van de 19^e eeuw ook terug te zien in het wegenpatroon. De twee 'linten' met dorpen, te weten langs de Maas en aan de rand van de Peelhorst, werden gekenmerkt door een relatief dicht netwerk van wegen. Voor een belangrijk deel ontsloten deze wegen de bij de dorpen horende wei- en bouwlanden en verbonden de dorpen ze de dorpen in een lint. De meeste wegen liepen parallel met de grote landschappelijke lijnen. Enkele wegen liepen haaks hierop en ontsloten de heiden en de daar voorbij liggende dorpen. Hiermee waren de twee linten ook met elkaar verbonden.

In enkele dorpen waren 'kruizen van wegen' aanwezig. Wegen uit verschillende richtingen kwamen samen bij een rechthoekig terrein en vormden een soort knooppunt avant la lettre. Vanuit de hoeken van het terrein gingen wegen en paden naar de drie andere hoeken, waarbij een rechthoekige structuur ontstond met een kruis erin. De meest sprekende voorbeelden waren in Sint Anthonis met zeker twee kruizen waarbij de kerk aan één van de kruizen stond, Wanroij met twee kruizen waarbij de kerk tussen de kruizen stond, en Cuijk, waar het kruis aan de rand van het dorp lag. De Smidstraat en Zandberg zijn in Cuijk nog overblijfselen van het kruis. In Wanroij is het kruis van de Kwikstraat en Hoevensestraat nog aanwezig.

Figuur 26. Het dubbele 'wegenkruis' van Wanroij met de kerk in het midden. Het noorden is linksboven. Kadastrale minuutplan geprojecteerd over de huidige topografie. (Kadastrale gemeente Wanroij, sectie C, eerste blad).

Opvallende bovenlokale doorgaande wegen die al in het begin van de 19^e eeuw voorkwamen waren de rijksweg tussen 's-Hertogenbosch en Grave, die vanaf 1818 is aangelegd,¹⁷ en de weg tussen Grave en Beugen. Deze liep over de heide langs Heihoek en tussen Haps en Sint Agatha door en heet over een groot deel van zijn lengte nog Graafs(ch)edijk.

Met de ontginning van de heide in de loop van de 19^e en begin 20^e eeuw verdwenen veel oude wegen over de heide en werd in deze gebieden een regelmatig wegenpatroon aangelegd. Veel wegen in deze ontginningsgebieden zijn lang en recht en kruisen andere wegen onder rechte hoeken. In deze periode verdichtte ook het wegennet rond de dorpen. Een belangrijke doorgaande weg die na 1832 is aangelegd, is de grindweg tussen Grave en Maashees. De aanleg hiervan begon in 1844 en werd afgerond in 1850.¹⁸ De weg voerde door Gassel, Cuijk, Sint Agatha, Oeffelt, Beugen, Boxmeer, Sambeek, Vortum, Groeningen en Vierlingsbeek. Op veel plaatsen heet deze weg nog de Provincialeweg.

Pad

Naast wegen, waarover een kar en later een auto kan reizen, kwamen er vooral tot de 20^e eeuw veel paden voor in de gemeente. De meeste lagen in en rondom de dorpen. Ze zorgden voor de ontsluiting van percelen of maakten een kortere verbinding mogelijk, bijvoorbeeld naar de kerk.

Met de schaalvergroting en mechanisering van de landbouw zijn in de loop van de 20^e eeuw veel paden verdwenen. Opvallend zijn de vele paden de kaart van 1957 liet zien op de akker ten noorden van Escharen. Het is onduidelijk waarom hier zoveel parallelle paden aangegeven staan, omdat er geen aanwijzingen zijn dat deze akker uitgesproken anders is dan andere.

Plein

De Markt in Grave en de Vrijthof in Vierlingsbeek zijn in de gemeente de enige pleinvormige ruimten die op de beide ijkmomenten duidelijk op de kaarten aanwezig waren. De Markt in Grave vormt, naast de Sint Elisabethkerk, nog altijd het middelpunt van de stad. Ook de Vrijthof lag en ligt centraal in het dorp, nabij de kerk. In de jaren 80 van de 20^e eeuw is het plein vergroot waardoor de kerk nu ook direct aan het plein ligt.

Veer

De Maas is dominant in het landschap van de gemeente en vormt al eeuwen een bestuurlijke grens. Toch zijn verbindingen over de rivier altijd belangrijk geweest. Bij Grave, Katwijk, Cuijk, Oeffelt, Beugen, Vortum, Vierlingsbeek en Maashees waren er veren over de Maas. De meeste veren zijn verdwenen door de aanleg van bruggen of het verleggen van de rivier. Bij Cuijk is er nog een veer aanwezig, maar dit ligt niet meer op de historische locatie. Alleen de veren bij Vierlingsbeek en Vortum liggen nog op de historische locatie.

Van enkele verdwenen veren is de veerstoep en/of haven nog aanwezig. Het meest sprekende voorbeeld hiervan is Katwijk. De veerstoep is hier in 2012 opnieuw ingericht en voorzien van een steiger.¹⁹

¹⁷ Buijks, 2014.

¹⁸ Z.a., 2022.

¹⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=KYy411YL8gg>

Figuur 27. De nieuw ingerichte veerstop bij Katwijk in 2012 (schermopname van Youtube).

Voetveer

Tussen Linden en Heumen voer in de 19^e eeuw een voetveer. Dit veer diende uitsluitend voor het vervoer van personen en was niet geschikt voor vee of wagens.

Rond 1950 waren er nog voetveren bij Sint Agatha en ten noorden van Maashees. In Sint Agatha herinnert de Veerstraat hier nog aan.

4.2.2 Spoorwegen

Spoorlijn

De gemeente lag op het kruispunt van twee spoorlijnen: de inmiddels opgeheven lijn Boxtel - Wesel uit 1878 en de nog bestaande lijn Nijmegen - Venlo uit 1883.

Lijn Boxtel - Wesel

De lijn Boxtel - Wesel, ook wel Duits Lijntje genoemd, werd geopend als onderdeel van de verbinding Londen – Berlijn - Sint-Petersburg. De spoorlijn was zodoende belangrijk in het internationale spoorwegverkeer.

De spoorlijn doorsneed de Peel-Raamstelling bij Mill en toen op 10 mei 1940 de brug bij Gennep door verraad in Duitse handen was gevallen, kon de Duitse pantser trein de linie gemakkelijk bereiken en zelfs kruisen. De Nederlandse verdediging kon zo in de rug worden aangevallen. Toen de trein terug reed om versterkingen op te halen, slaagde men erin de trein te laten ontsporen. Evenwel werden zo in

korte tijd zowel de Maaslinie als de Peel-Raamstelling doorbroken. Aan het eind van de oorlog bliezen de Duitsers de brug bij Gennep op om de geallieerde opmars te vertragen.

Na de oorlog werd de brug hersteld en de diensregeling weer opgepakt. Het personenvervoer op het Duits Lijntje werd beëindigd in 1950 en het goederenvervoer in fases tot 1972.

Lijn Nijmegen – Venlo

De spoorlijn Nijmegen – Venlo, of Noordelijke Maaslijn, is in 1883 aangelegd als onderdeel van de tweede staatsaanleg van spoorwegen en vormt de belangrijkste noord-zuidverbinding in oostelijk Brabant en Noord-Limburg. De lijn kruiste het Duits Lijntje tussen Beugen en Oeffelt met een viaduct en werd Kruispunt Beugen genoemd. In de noordoosthoek van het kruispunt werd in 1884 een verbindingsboog aangelegd voor goederentreinen. Later maakten ook treinen met bedevaartgangers naar Kevelaer gebruik van deze boog. Met het opheffen van dit deel van het Duits Lijntje werd ook de verbindingsboog opgeheven en het spoor opgebroken in 1978.

Figuur 28. Kruispunt Beugen gezien vanuit het westen in 1976, kort voor het opbreken van het spoor van het Duits Lijntje. Op de achtergrond de witte gevel van wachtpost 45. (Duitslijntje.info, foto: Jan Peijnenburg).

Figuur 29. De halte Beugen-Rijkevoort met wachterswoning (met erker om over de spoorbaan te kunnen kijken) in 1959, gezien in zuidelijke richting. De halte was toen al bijna drie decennia niet meer in gebruik. (Stationsweb.nl – Beugen-Rijkevoort).

Spoorweghalte

Een halte of stopplaats onderscheidt zich van een station door de afwezigheid van faciliteiten. Bovendien is een halte gelegen aan de vrije baan en zal een trein bij een halte nooit keren. In de gemeente lagen zes haltes, alle aan de Maaslijn. Beugen- Rijkevoort werd geopend tegelijk met de lijn in 1883, de overige haltes volgden twee jaar later. De haltes van Sambeek en Vortum werden alweer gesloten in 1891. In 1921 werd tussen beide een nieuwe halte Sambeek geopend. Dit werd samen met de andere haltes begin jaren 30 gesloten.

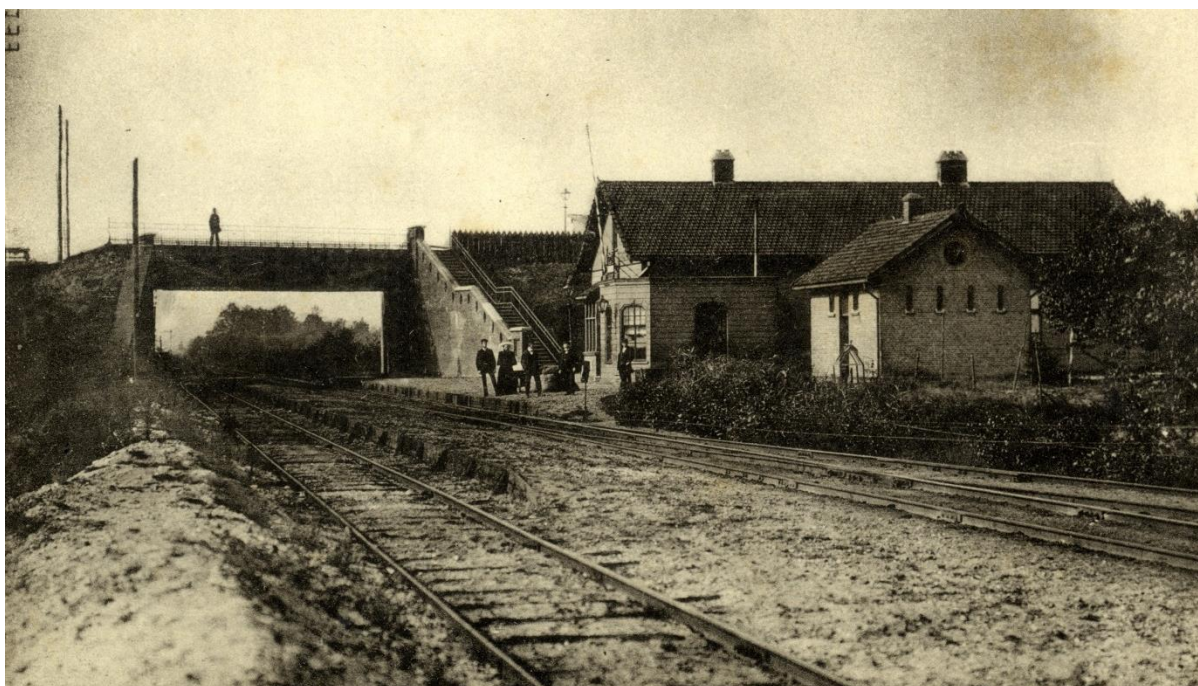
Spoorwegstation

Naast haltes waren en zijn er in de gemeente ook echte stations. Opvallend is het aantal oorspronkelijke stationsgebouwen dat nog aanwezig is. In Mill, Oeffelt, Cuijk en Boxmeer staan de oude stationsgebouwen nog en in de twee laatstgenoemde plaatsen fungeert dit ook nog als station. De stationsgebouwen aan de noordelijke Maaslijn (Cuijk en Boxmeer) zijn van het type Hemmen, met een dwars staand en hoger woongedeelte.²⁰ De stations aan het Duits Lijntje zijn van het type Haps. Dit naamgevende station is verdwenen. Het type kenmerkt zich door een langgerekt gebouw. Op de lange zijde zijn zowel aan de straat- als de spoorkant een kleine puntgevel halverwege het gebouw.²¹ In Vierlingsbeek is nog altijd een station, maar het stationsgebouw, ook van het type Hemmen, is in de Tweede Wereldoorlog verwoest. Het nieuwe gebouw uit 1956 was een eenvoudig gebouwtje met betonskelet en gele stenen; naamgevend voor het type Vierlingsbeek, dat in de jaren 50 en 60 nog op meer plaatsen gerealiseerd zou worden.²²

²⁰ Stationsweb.nl - Stationsgebouwen type Hemmen.

²¹ Stationsweb.nl - Stationsgebouwen type Haps.

²² Stationsweb.nl - Stationsgebouwen type Vierlingsbeek.

Figuur 30. Kruispunt Beugen rond 1910 gezien vanuit het oosten. Het stationsgebouw aan de hogere Maaslijn lag net rechts buiten beeld. (catalogusnummer 220418 / collectie Het Utrechts Archief).

Bij het Kruispunt Beugen werden twee stations aangelegd, zodat passagiers konden overstappen van de ene op de andere lijn. Kruispunt Beugen (Hoog) lag aan de noordelijke Maaslijn en Kruispunt Beugen (Laag) aan het Duits Lijntje. De perrons van beide stations waren met elkaar verbonden met trappen. Erbij stonden twee stationsgebouwen met woning. Het station werd gesloten in september 1944.

Wachthuis

Ongeveer elke kilometer stond langs de spoorbaan een wachthuis, het huis van de baanwachter, wiens taak het was om het baanvak te controleren. Vaak stond het wachthuis bij een overweg en bediende de baanwachter tevens de overweg. Met de modernisering van de spoorwegbeveiliging verdween de baanwachter en verloren de wachthuizen hun functie. Vele huizen zijn sindsdien verdwenen. De gemeente kent nog vijf wachthuizen of wachtposten. Eén bij de brug bij Katwijk, twee in Mill en twee bij het Kruispunt Beugen. Wachthuis 28 staat hier op enige afstand van de spoorbaan, onder aan het talud. Mogelijk had dit te maken met het feit dat het bouwen op een talud moeilijker was. Daarnaast lag op deze plaats aan de spoorbaan het station Kruispunt Beugen (Hoog). In Wachthuis 28 werd op 7 oktober 1932 Joannes Mathijs Gijsen geboren, die later bisschop van Roermond zou worden.

Figuur 31. Wachthuis 28 aan de noordelijke Maaslijn, gelegen aan Kruispunt Beugen. Het is het geboortehuis van mgr. Gijsen. (Wikimedia Commons, gebruiker Pimvantend).

4.3 Waterstaat

4.3.1 Lijnvormige elementen

Beek

Beken vormden en vormen de natuurlijke afwatering van het landschap. De meeste beken ontspringen op de Peel en gaan meanderend richting de Maas, al dan niet samenvloeiend met andere beken. Op sommige plaatsen, bijvoorbeeld bij de vroegste heideontginningen bij Boxmeer, was de loop van beken al aan het begin van de 19^e eeuw genormaliseerd.

Er is een waterscheiding in de gemeente die grofweg de lijn Sint Agatha – Haps – Landhorst volgt. Beken ten zuiden van deze lijn stromen in noordoostelijke richting en komen veelal uit in de Oeffeltse Raam, die bij Oeffelt uitmondt in de Maas. Beken ten noorden van deze lijn stromen in noordwestelijke richting veelal samen met de Raam, die bij Grave uitmondt in de Maas.

Dijk

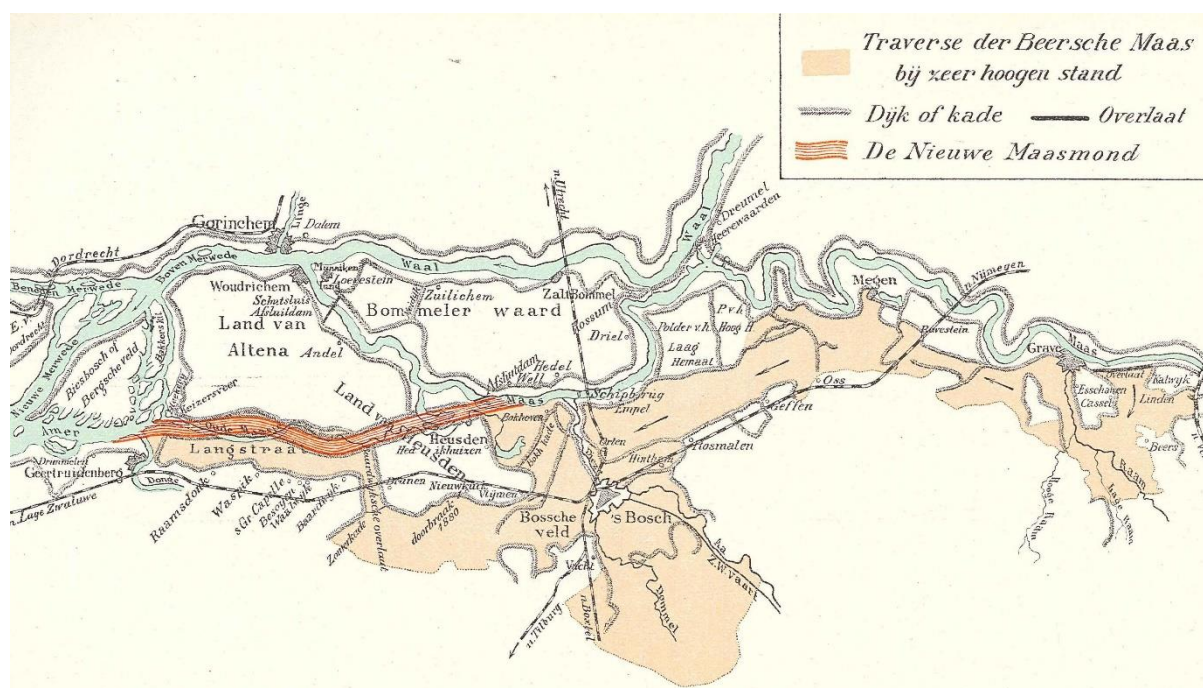
Cuijk bevindt zich op de overgang van de Zandmaas naar de Bedijkte Maas, van de zich insnijdende Maas naar de sediment afzettende Maas. De zich insnijdende Maas ligt in een laagte in de rivierterrassen. Bij hoogwater overstroomt een deel van de laagte, maar de hoger gelegen omgeving

blijft droog. Anders is het voorbij Cuijk, waar de Maas niet meer in een dal ligt maar meer in een vlakte. Bij hoogwater kan het water zich over een groot gebied verspreiden.

Vanaf de 11^e eeuw begon met benedenstrooms van Cuijk, net als in de rest van het rivierengebied, dijken aan te leggen om zich te beschermen tegen het hoogwater. In de loop van de 14^e eeuw moet de hele Maas beneden Cuijk bedijkt zijn geweest.²³ De Maas is een regenrivier en heeft daardoor veel grotere extremen in de waterafvoer dan bijvoorbeeld de Rijn.²⁴ Bij hoge waterstanden kan het water van de bedijkte Maas zich niet in de breedte verspreiden, en dus moet het de hoogte in, met vele dijkdoorbraken tot gevolg. In de loop der tijd heeft men hier allerhande oplossingen voor proberen te vinden, waarvan een van de bekendste de Beerse Overlaat is.

De Beerse Overlaat hield in dat water, langs Beers, over land verder richting het westen kon stromen. De brede relatief laag gelegen zone moest de Maas ontlasten, zodat het peil minder hoog zou worden en dus de risico's van hoogwater werden verminderd. Bij 's- Hertogenbosch kon het water via de Dieze dan weer in de Maas stromen. De eigenlijke overlaat – een verlaagd stuk dijk – was aanvankelijk gelegen tussen Cuijk en Katwijk. Na de aanleg van de spoorlijn is deze verplaatst naar ten westen van Linden. Om de gronden en dorpen langs de “Beerse Maas” te beschermen waren er ook langs de brede laagte waardoor die stroomde dijken aangelegd. Dat ook de Beerse Maas bedreigend kan zijn getuigen de diverse wielen langs de dijken.

In 1942, na de uitvoering van de Maaswerken in de jaren 30, werd de Beerse Overlaat gesloten. De meeste dijken in de gemeente dateren van na het hoogwater van 1993 en 1995.

Figuur 32. Kaart van de Beersche Maas rond 1900. Cuijk ligt uiterst rechts op de kaart. “De Nieuwe Maasmond” is de in 1904 aangelegde Bergsche Maas. (Wols, 2021a).

²³ Asselman e.a., 2018, 12.

²⁴ Asselman e.a., 2018, 15.

Rivier

De Maas, een van de belangrijkste dragers van het landschap van de gemeente, is in de gemeente sinds het begin van de 19^e eeuw amper van loop veranderd. Als onderdeel van de Maaswerken is in de jaren 30 van de vorige eeuw de bocht ten noordwesten van Grave afgesneden, waardoor de Maas net aan de rand van de gemeente nu iets anders stroomt. De enige andere wijziging is de bochtafsnijding bij Beugen in 1980. De gemeente- en provinciegrens volgt hier de nieuwe loop, waardoor een deel van de Heinese uiterwaard dat voorheen Limburgs was, nu in Noord-Brabant ligt en een deel van de uiterwaard van Boxmeer nu in Limburg ligt.²⁵

Waterloop

Onder 'waterloop' worden hier de watergangen geschaard die op de kaarten niet aangeduid worden als 'beek' of 'wetering'. Daarnaast zijn ook de watergangen die als 'waterloop' op de kaarten staan als zodanig gekarteerd. Het betreft over het algemeen de wat kleinere water-afvoerende watergangen.

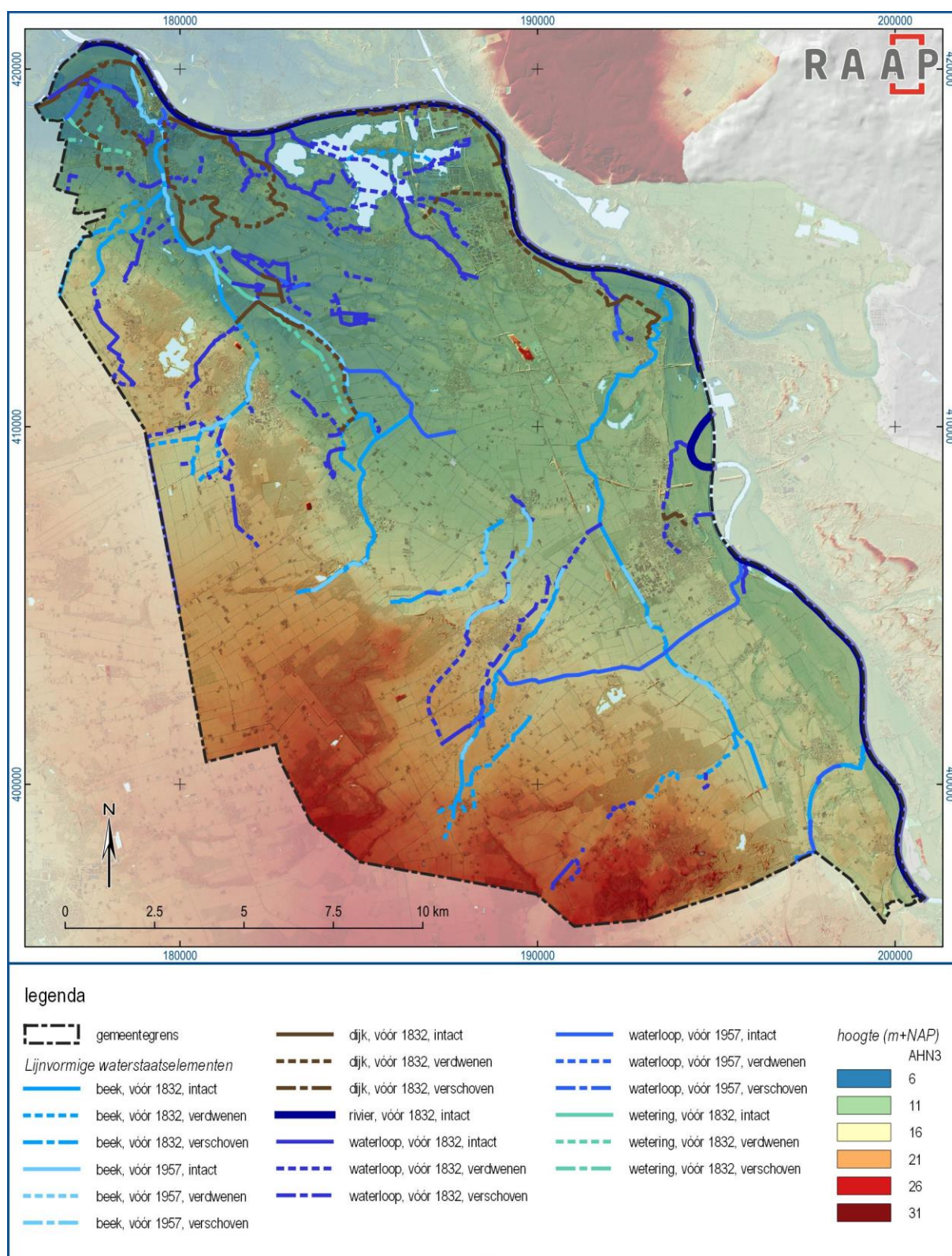
Omdat veel waterlopen langs perceelsgrenzen liepen en daarbij vaak scherpe bochten maakten, is het niet altijd eenvoudig vast te stellen of een waterloop gegraven of natuurlijk is. Veel waterlopen lijken de bovenstromen van beken te vormen, of zijn gegraven watergangen die uitwateren op de beken.

Onder meer rond het kasteel De Tongelaar en vooral bij De Barendonk is en was een uitgebreid stelsel van waterlopen aanwezig voor de ontwatering van deze landgoederen.

Wetering

Een wetering is over het algemeen een gegraven afwateringskanaal. Dat is ook wat de naam betekent. Soms zijn ook delen van een natuurlijke waterloop die belangrijk is voor de afwatering aangeduid als wetering. Dit geldt bijvoorbeeld voor de (meanderende) Raam ten zuiden van Gassel. Meestal heeft een wetering evenwel een lang recht tracé en is deze duidelijk gegraven. Belangrijke weteringen zijn de Roode Beek bij Sint Anthonis en de Hertogswetering bij Velp.

²⁵ Schuttelaars, 2021.

Figuur 33. Geïnvventariseerde lijnvormige waterstaats-elementen geprojecteerd over de hoogtekaart. Het dal van de Maas in het oosten en het lage nattere deel van de gemeente in het noorden zijn goed zichtbaar.

4.3.2 Vlakvormige elementen

Eendenkooi

Bij landgoed De Barendonk lag tot in het eerste kwart van de 20^e eeuw een eendenkooi. Nadat deze vervallen was en vol gegroeid tot een natte laagte, zijn de laatste resten van de eendenkooi verdwenen met de ruilverkaveling in de jaren 80.

Gracht

Verspreid over de gemeente kwamen begin 19^e eeuw diverse erven voor die waren omgeven door een gracht. Een deel van deze versterkte huizen was uitgegroeid tot een kasteel, waarvan diverse nog altijd aanwezig zijn. Een ander deel had zich niet ontwikkeld tot kasteel, of mogelijk was dat kasteel reeds verdwenen. Op deze erven stonden begin 19^e eeuw slecht een of enkele kleine gebouwen. Vooral bij deze laatste groep zijn de grachten grotendeels verdwenen.

Figuur 34. De gracht rond kasteel Aldendriel is een van de weinige volledige intacte grachten in de gemeente en vormt een indrukwekkend ensemble met het kasteel. (Google Streetview).

Haven

De Oude Haven van Grave was de enige gegraven haven in de gemeente aan het begin van de 19^e eeuw. In bijvoorbeeld Cuijk was wel een kade aanwezig, maar dit lag aan de Maas en hier was dus geen sprake van een gegraven haven. De huidige haven van Cuijk is pas ver na de Tweede Wereldoorlog ontstaan.

Figuur 35. De Oude Haven van Grave rond 1900. In zeker de laatste twee eeuwen is deze haven weinig veranderd, als zijn de havenactiviteiten verdwenen. (Bommeltje.nl, foto OudeHavenGrave1900).

Molenkolk

In de beken bij Oploo en Vierlingsbeek stond en staat een watermolen. Ook bij Gassel stond een watermolen. Benedenstrooms van de molen bevindt zich een verbreding van de beek, ontstaan door het turbulente water dat net de molen gepasseerd is, dat de molenkolk genoemd wordt. Tegenwoordig zijn de molenkolken kleiner dan aan het begin van de 19^e eeuw.

Poel

Een poel is een klein open water met een duidelijke functie. Meestal waren dit drinkplaatsen voor vee. Deze werden en worden vooral gevonden in het gebied van de Maasheggen tussen Sambeek en Vierlingsbeek. De helft van alle geïnterviewde poelen ligt hier. Andere poelen liggen in of nabij de dorpen en konden ook dienen als drink-, blus- en waswater.

Ven

Vennen waren een typisch verschijnsel op de natte heide van de Peel. In laagtes kwam grondwater aan de oppervlakte en lagen vaak ondiepe meren. Niet zelden mondde een beek uit in een ven, en voerde ook een beek uit een ven. Bij Overloon lagen er zo zeker zes vennen als kralen aan een snoer langs de Lactariabeek. Met de ontginning van de heide in vooral de 20^e eeuw zijn de vennen nagenoeg allemaal verdwenen. Slechts op een enkele plaats is nog een klein vennetje aanwezig. Het grootste nog bestaande ven in de gemeente is het Langven ten noorden van Langenboom.

Vijver

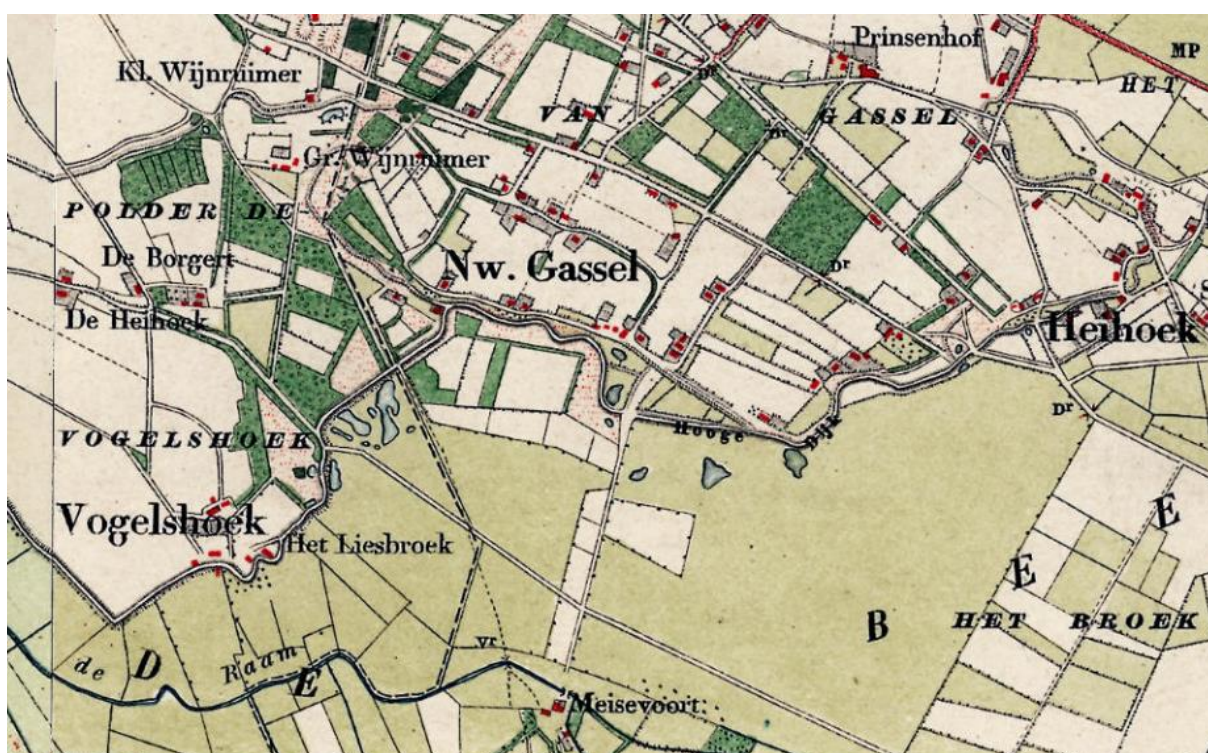
Met name bij landgoederen zijn sier-waterpartijen aangelegd. De oudste hiervan hebben een vierkante of andere geometrische vorm. Jongere vijvers zijn meer in landschapsstijl aangelegd en hebben een organische vorm. De meest uitgebreide (formeel) vijvers lagen bij Huis Overhage ten westen van Cuijk. Deze zijn ten dele nog aanwezig, maar de strakke geometrische vormen zijn niet goed meer herkenbaar.

Waterlichaam

Met waterlichaam zijn aangeduid alle (kleine) oppervlaktewateren waarvan geen andere ontstaanswijze of functie bekend is.

Wiel

Wanneer bij hoogwater het water over een dijk stroomt, vormt het door de grote snelheid waarmee dit gebeurt aan de andere zijde van de dijk een diepe kuil. Een wiel of kolk is een fysieke herinnering aan dijkdoorbraken. Wielen zijn in de gemeente alleen te vinden in de noordelijke helft. Enkele wielen lagen langs de Maasdijk. De grote meerderheid van wielen is ontstaan langs de Beerse Maas. Eze overlaat moest wateroverlast verminderen langs de hoofdstroom van de Maas, maar veroorzaakte zelf zeer veel overlast. De vele wielen zijn daar stille getuigen van.

Figuur 36. De vele wielen langs de zeer bochtige dijk ten zuiden van Nieuw Gassel zijn getuigen van de grillen van de Beerse Maas. (Topotijdreis.nl, topografische kaart 1900).

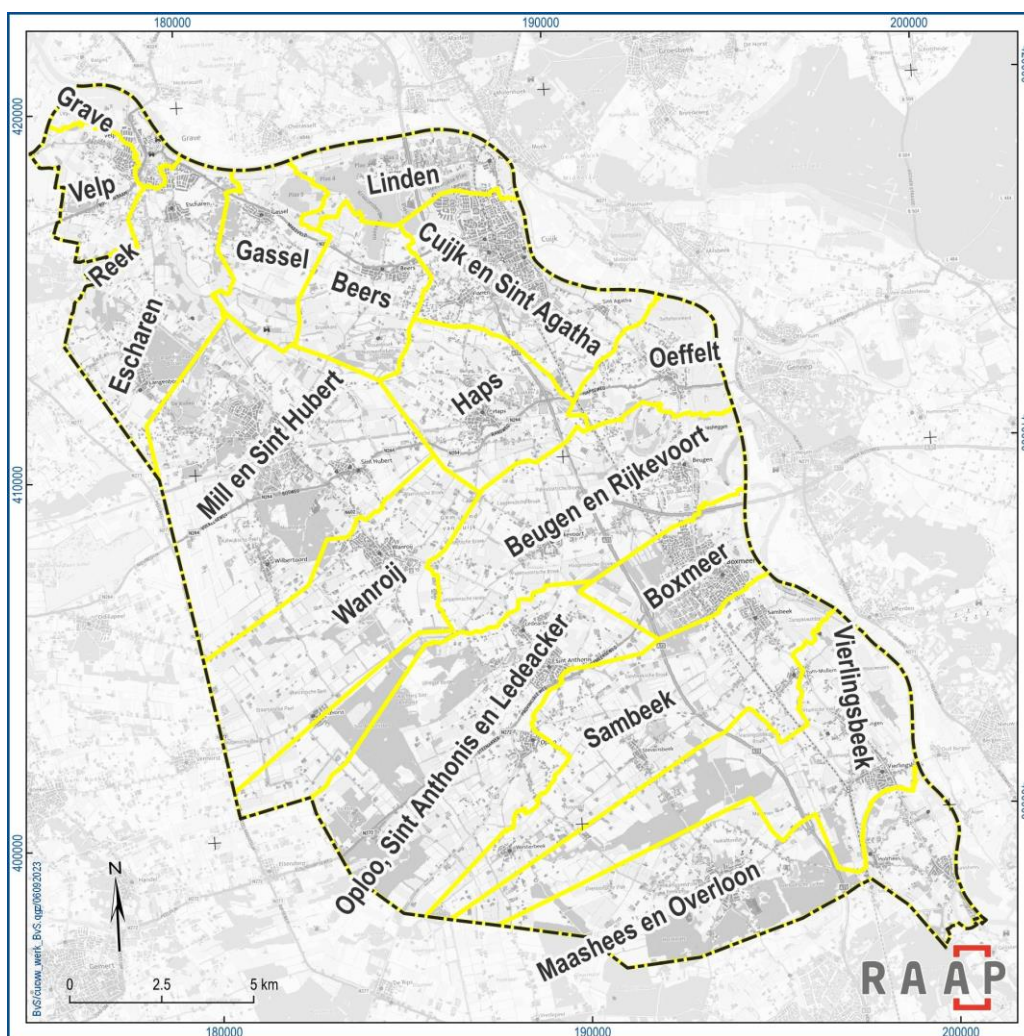
Wijer

Stroomopwaarts van een watermolen lag een reservoir om water te verzamelen zodat ook in tijden van minder watertoevoer de watermolen draaiend kon worden gehouden, wijer of molenvijver genoemd. Bij de molen bij Gassel lag begin 19^e eeuw geen wijer (meer). De wijers van de molens van Oploo en Vierlingsbeek zijn niet meer in de oorspronkelijke vorm aanwezig.

4.4 Bestuur en recht

Gemeentegrenzen

In de gemeente ligt grondgebied van 18 voormalige gemeenten. Het gebied wordt dus doorweven met historische grenzen. In de zuidelijke helft van de huidige gemeente waren de gemeenten bijzonder langgerekt. Ze strekten zich uit van het dorp aan het Maasdal tot de provinciegrens op de Peel. De (onontgonnen) Peel was als het ware in taartpunten verdeeld onder de aangrenzende dorpen. Het meest sprekende voorbeeld hiervan is de gemeente Beugen en Rijkevoort. Na een engte ten westen van de dorpen, waaierte het grondgebied van de gemeente uit de Peel op. In het noordelijk deel van de huidige gemeente waren de gemeenten minder uitgestrekt.

Figuur 37. Voormalige gemeentes in de gemeente Land van Cuijk.

Grenspaal

De grens tussen het Land van Cuijk en het Land van Kessel gaat terug tot zeker de 13^e eeuw en is daarmee een van de oudste grenzen in Nederland. Destijds scheidde het de territoria van de heren van Cuijk en de graven van Gelre. Hoewel het Land van Cuijk in de 15^e eeuw enige tijd ook tot Gelre hoorde, viel het sinds 1480 weer onder Brabant. Ook in de roerige eeuwen die volgden, bleef de grens altijd van betekenis. Tot op heden vormt de grens hier de scheiding tussen de provincies Noord-Brabant en Limburg.

In 2013 zijn van verdwenen grenspalen replica's geplaatst.²⁶ Bij de Lange Paal, op het zuidelijkste punt van de gemeente, is toen in de bodem de hardstenen paal uit 1553 gevonden, die sindsdien bij het Historisch Platform Venray is ondergebracht.²⁷

Figuur 38. De Lange Paal, op het zuidelijkste punt van de gemeente. (D'n blikken Emmer, z.j., nieuwsbrief 12A, p. 9 (uitsnede)).

De grens met de heerlijkheid Gemert werd ook gemarkeerd door grenspalen. Hiervan zijn enkele palen gerestaureerd, zoals de Loeffpaal langs de weg tussen Oploo en De Rips.

Op de grens van de voormalige (kadastrale) gemeenten van Beugen en Oploo waren enkele grenspalen aanwezig op de Peel ten oosten van Oploo en Sint Anthonis. Van een bestuurlijke grens is al lang geen sprake meer, maar de administratieve grens tussen de woonplaatsen Landhorst en Oploo volgt nog altijd deze lijn. De grenspalen zijn alle verdwenen.

²⁶ D'n blikken Emmer, z.j., nieuwsbrief 12B.

²⁷ D'n blikken Emmer, z.j., nieuwsbrief 12A.

Grenspol

De plaats waar de (kadastrale) gemeenten Cuijk, Haps en Oeffelt bij elkaar kwamen werd niet gemarkeerd door een grenspaal maar door een grenspol. Er moet hier een heuveltje zijn aangelegd die de grens markeerde. Het lijkt erop dat op deze pol niet nog een steen of houten paal het driegemeentenpunt markeerde. Op de plaats van deze pol is geen verhoging meer aanwezig. Wel is deze locatie het raakpunt van vijf kadastrale percelen en ligt het nog altijd op de administratieve grens tussen de woonplaatsen Haps en Oeffelt.

Justitieplaats

In de gemeente zijn drie plaatsen bekend waar veroordeelden werden terechtgesteld. De twee galgenbergen bij Escharen, waarvan de oudste teruggaat tot in ieder geval het einde van de 14^e eeuw, zijn verdwenen. De justitieplaats ten oosten van Escharen, de galg bij de molen van Gassel, was de centrale gerechtsplaats van het Land van Cuijk. De galg bij Velp, ten westen van Escharen, behoorde tot het Land van Ravenstein. De locatie dicht bij de grenzen van de heerlijkheden is geen toevallige.²⁸

De justitieplaats die nog in meer of mindere mate aanwezig is, is die van de Vrije Hoge Heerlijkheid Oploo. Een gedenksteen herinnert aan de plaats waar veroordeelden werden opgehangen aan de takken van een eik. Dat dit hier gebeurde had te maken met de aanwezigheid van de Peel. Terdoodveroordeelden die hun vonnis ontvluchten en dachten veilig te zijn in de wildernis van de Peel, werden soms met klopjachten door de heer van Oploo opgespoord en alsnog terechtgesteld. Naast een gedenksteen wordt deze plaats ook gemarkeerd door een bijzonder kronkelige vliegden.

Figuur 39. De fraaie vliegden op de justitieplaats van Oploo. (Cubra.nl)

²⁸ Esters Heem, z.j.

Paal

Behalve duidelijk als zodanig aangegeven grenspalen komen op oude kaarten ook eenvoudigweg palen voor. Hun functie is niet helemaal duidelijk, maar waarschijnlijk markeerden ze eigendommen op de Peel.

4.5 Historische nederzettingslocaties

Erf

De landschappelijke opbouw van de gemeente was aan het begin van de 19e eeuw ook terug te zien in het nederzettingsspatroon. Twee 'linten' met bebouwingsconcentraties komen heel duidelijk naar voren, te weten langs de Maas en aan de rand van de Peelhorst. Ten noorden van de lijn Mill – Oeffelt wordt dit beeld diffuser omdat, door het andere karakter van de Maas, hier een veel afwisselender landschap is ontstaan waar op meerdere plaatsen bewoning mogelijk was.

De erven lagen over het algemeen verspreid langs de wegen. De meeste wegen bij de bewoningskernen kenmerkten zich door een continue afwisseling van erven, akkers, weiden en tuinen. Dit beeld is op veel plaatsen in de gemeente nog aanwezig, zij het dat het aantal erven is toegenomen, de erven zijn uitgebreid en/of de percelen zijn vergroot, waarbij randbeplanting is verdwenen.

Figuur 40. Het buurtschap Den Hoek bij Sint Anthonis is een van de gebieden die nog altijd wordt gekenmerkt door een continue afwisseling van erven, akkers, weiden en tuinen. (Google Streetview).

In het noordelijk deel van de gemeente, bijvoorbeeld bij plaatsen als Haps, Vianen en Gassel was de bebouwing minder geconcentreerd langs enkele wegen. Hier lagen de erven verspreid over de zandige hoogtes. Zowel hier als solitair liggende erven in andere delen van de gemeente, en kleine kampjes op de heide, waren via eigen paden verbonden met het nabijgelegen dorp.

De (agrarische) erven bestonden uit zowel enkele als meerdere gebouwen. Wanneer een erf meerdere gebouwen kende, waren deze soms geplaatst rond een soort binnenplaats. Veel boerderijen hadden ook een eigen bakhuisje.

De boerderijen hadden overwegend rechthoekige plattegronden, en zullen dus langgevel- of kortgevelboerderijen zijn geweest. Een enkele boerderij had een afwijkende plattegrond.

Kerkelijk erf

De gemeente kende aan het begin van de 19^e eeuw 24 kerkelijke erven, dat wil dus zeggen erven met daarop een kerk. In de letterlijke zin van het woord zijn dit kerkhoven. Het is goed mogelijk dat er ook daadwerkelijk begraven is op deze erven – en in sommige gevallen is dat zeker nog zo – maar deze vraag staat bij deze kartering niet centraal.

Veel, maar niet alle plaatsen, hadden aan het begin van de 19e eeuw een kerk. In Boxmeer en Grave komen twee kerkelijke erven voor. Naast een kerk kenden deze plaatsen ook een kapel.

Molenerven (rosmolen, watermolen, windmolen)

Verspreid over de gemeente stonden in 1832 elf molens. Hiervan waren er acht windmolens, één rosmolen en drie watermolens. De spreiding van molens over de gemeente volgt de spreiding van de bewoning. Opvallend is dat er tussen Sambeek en Cuijk geen molens waren.

Watermolens stonden en staan in Vierlingsbeek (aan de Molenbeek, aan de rand van een Maasterras) en Oploo (aan de Oploosche Molenbeek, bij de rand van de Peelhorst). De watermolen in Gassel, die niet op een duidelijke landschappelijke overgang stond, is verdwenen. De enige rosmolen stond in Mill.

De (wind)molens stonden vaak op een kleine afstand van de dorpskernen. Mogelijk had dit met de windvang te maken.

Dorpskern

Dorpskernen kenmerken zich door een aaneenschakeling van erven en bijbehorende gronden zoals tuinen en soms ook boomgaarden. Ze vormen in meer of mindere mate een ruimtelijke eenheid, die zich onderscheidt van de meer verspreid liggende erven eromheen.

Enkele dorpskernen (waartoe ook de stad Grave binnen de vesting gerekend wordt) zijn redelijk groot en bestaan uit meerdere straten en een grote hoeveelheid erven. Voorbeelden zijn Grave, Cuijk en Boxmeer. De meeste dorpskernen zijn echter klein en bestaan vaak uit enkele straten.

Opvallend zijn de kernen die bestonden uit twee parallelle wegen waartussen weilanden, akkers of boomgaarden lagen. Deze grond was niet in gemeenschappelijk gebruik. Enkele voorbeelden zijn Wanroij, Sint Anthonis, Mullem en Startwijk. De meeste bebouwing lag in deze kernen aan de buitenzijde van de twee wegen. Dit type nederzettingen werd eerder wel 'kransakkerdorp' genoemd. Deze in de jaren 30 ontstane typering van dorpen is echter verouderd, omdat het slechts één tijdsmoment neemt om een etiket op een dorp te plakken, zonder de complexe geschiedenis in ogenschouw te nemen.²⁹

In Wanroij en Sint Anthonis staat de kerk tussen de twee parallelle wegen. Behalve in Startwijk is de ruimte tussen de wegen tegenwoordig bebouwd. In Startwijk is de open ruimte nog aanwezig. Hier is echter de weg langs de oostzijde in de jaren 70 verplaatst naar de andere kant van de bebouwing, waardoor deze nu aan de achterkant van de erven ligt. De eenheid van de open ruimte tussen de oude wegen is daardoor grotendeels verdwenen.

²⁹ Spek, 2004.

Figuur 41. Startwijk als voorbeeld van een 'kransakkerdorp': twee parallelle wegen omsluiten agrarische percelen en de erven liggen aan de buitenzijde van de wegen. Kadastrale minuutplan geprojecteerd over de actuele situatie. Het noorden is rechts. (Kadastrale minuutplan gemeente Beugen, sectie B, tweede blad).

4.6 Landbouw en bosbouw

Aarden wal

Walletjes komen overwegend voor in het noordelijk deel van de gemeente. Ze vormen vaak de begrenzing van één of meerdere percelen, aan één of meerdere zijden. Niet zelden is de zijde van de weg voorzien van een walletje. Bijvoorbeeld ten westen van Mill vormt een wal de duidelijk begrenzing tussen de akker en de nog onontgonnen heide. De – waarschijnlijk – beplante wallen beschermden de akker tegen wilde dieren maar ook tegen stuivend zand.

Veel wallen liggen langs de randen van de Beerse Overlaat. Bij kasteel Tongelaer en de landgoederen Barendonk en Ossenbroek dienden ze waarschijnlijk om het bouwland te beschermen tegen water.

Bomenrij

Van een ruimtelijke spreiding van bomenrijen in de gemeente lijkt niet echt sprake te zijn, al komen in de zone langs de Maas opvallend minder bomenrijen voor dan in de rest van de gemeente. Bomenrijen staan zowel langs wegen, al dan niet aan beide zijden, als op perceelgrenzen. De meeste bomenrijen zijn vrij van ondergroei. Op een enkele plaats zijn er struiken of opslag aanwezig of zijn bomen niet opgekroond. Wanneer er veel sprake is van ondergroei, is er eerder sprake van een houtrand (zie verderop).

Figuur 42. Bomenrijen aan weerszijden van De Quayweg bij Toven, met op de achtergrond een bomenrij in het veld. (Google Streerview).

Gemengd bos

Zo'n 38% van de bossen in de gemeente bestaat uit zowel loof- als naaldbomen. De gemengde bossen komen voornamelijk voor in de jonge heidebebossingen.

Heg

Lang nagenoeg de hele oostgrens van de gemeente, langs de Maas tot aan Sint Agatha, liggen de beroemde Maasheggen. Wanneer de heggen precies zijn aangelegd is onbekend. Aan het begin van de 15e eeuw werd er gesproken over duidelijk afgebakende eigendommen in de uiterwaarden. Mogelijk gebeurde die afbakening met heggen.³⁰ Het is niet ondenkbaar dat de heggen voort zijn gekomen uit de reeds aanwezige begroeiing van hoofdzakelijk meidoorn. Met het verdichten van deze structuren ontstonden de eerste heggen.³¹ Een reden waarom voor heggen als perceelsscheiding is gekozen in plaats van wallen of greppels, is dat die laatste in dit periodiek overstroomde gebied snel zouden verdwijnen.³²

De heggen hebben vanouds niet minder dan vier functies. Ten eerste verlagen ze de stroomsnelheid van het water bij hoogwater, waardoor slib kan bezinken dat de bodem verrijkt.³³ Daarnaast zorgen de heggen voor een microklimaat die maakt dat men jaarlijks een maand langer opbrengst van het land heeft.³⁴ De heggen kunnen ook als veekering dienen, al vergt het meer onderhoud om ze ondoordringbaar te maken. Omdat dit niet onfeilbaar was kregen vooral jonge koeien een driehoekig raamwerk om de nek gehangen; oudere koeien werd vaak een poot met een kort stuk touw aan een

³⁰ De Vrieze 1979: 28

³¹ De Vrieze 1979: 21

³² Aymans e.a. 1988: 61

³³ De Vrieze 1979: 21

³⁴ De Vrieze 1979: 26

hoorn gebonden. De koe kon dan wel grazen maar niet weglopen.³⁵ Tussen de heggen groeiden tot slot essen, wilgen en eiken die als geriefhout dienden.³⁶

Houtrand

Met houtrand wordt hier bedoeld een lijnvormige structuur van opgaand groen die voller beplant is dan een bomenrij. Onder houtranden vallen rijen van meerdere soorten bomen, al dan niet met struiken ertussen, die dicht bij elkaar staan. Maar ook rijen van dezelfde bomen die niet zijn opgekroond, zoals bij een elzensingel. Een gemene deler is dat er doorgaans door een houtrand niet heen gekeken kan worden. Synoniemen voor houtrand zijn houtsingel of houtwal, al gaat die laatste gepaard met een aarden wal waarop het groen staat. Het onderscheid tussen houtrand en houtwal is hier niet gemaakt. Houtranden komen in de hele gemeente voor, maar concentreren zich vooral in de jonge broekontginningen in de centrale zone van de gemeente. Het waarschijnlijke doel van de houtranden is deze grote open ontginningen visueel op te delen in kleinere eenheden, zodat het landschap niet te open werd.

Figuur 43. Houtranden in de broekontginningen ten zuiden van Haps. (Google Streetview).

Loofbos

Een kwart van de bossen in de gemeente is loofbos. Het zijn voornamelijk kleine percelen die te vinden zijn in de broekontginningen in de noordelijke en oostelijke zone van de gemeente.

³⁵ De Vrieze 1979: 21

³⁶ De Vrieze 1979: 22

MKZ-massagraf

In 1962 was er een grote uitbraak van mond-en-klauwzeer onder varkens in Nederland. De ziekte verspreidde zich zo snel dat de verwerkers het niet meer aan konden. In april van dat jaar moesten er 6.000 tot 9.000 varkens per dag worden afgemaakt. Aanvankelijk zou het vlees worden opgeslagen voor consumptie (de ziekte is niet gevaarlijk voor de mens) maar omdat de toevoer te groot werd, werd er nu ook diermeel van gemaakt. Het destructiebedrijf in Son had echter geen gelegenheid om de dieren om te brengen. Het leger werd ingeroepen om de dieren in de garageboxen van het bedrijf te vergassen met de uitlaatgassen van legervoertuigen. De aanvoer en de snelheid van vergassen was echter veel groter dan het bedrijf aankon. Er werd nu een radicale beslissing genomen om van alle geruimde varkens af te komen.

Op het terrein van Staatsbosbeheer tussen Sint Anthonis en Landhorst groeven de militairen lange sleuven waarin de kadavers konden worden gedumpt, bestrooid met ongebluste kalk en daarna bedekt met grond. In lange stoeten trokken de door militairen bestuurde trucks van Son naar Sint Anthonis, waarbij ze een spoor van vocht afkomstig uit de kadavers achterlieten. In totaal zijn zo'n 119.000 kadavers in dit gebied begraven. De ruggen die ontstonden bij het dempen van de massagraven zijn nog altijd aanwezig.³⁷

Figuur 44. Het begraven van de duizenden kadavers op de heide bij Sint Anthonis in volle gang in 1962. (Van Eerdt & Van Dongen, 2019).

³⁷ Van Eerdt & Van Dongen, 2019 en Andere Tijden, 2001.

Naaldbos

Zo'n 37% van het bos in de gemeente bestaat uit enkel naaldbomen. Ze vormen een belangrijk deel van de jonge heidebebossingen op de Peel. Ook de stuifzandbebossingen ten zuiden van Overloon bestaat hoofdzakelijk uit naaldbos. Deze bossen zijn aangeplant op de armste gronden. Het hout werd aanvankelijk gewonnen voor de mijnbouw. Omdat naaldbossen vanouds uit een monocultuur van hoofdzakelijk exoten bestaan, worden ze in het kader van natuurontwikkeling vaak omgevormd tot meer gemengde bossen met veel inheemse soorten.

Ontwaterde laagte

Op de Peel waren verschillende plekken die ook bij de ontginning vochtig bleven en daardoor minder goed toegankelijk waren maar bovendien minder goed geschikt voor bosbouw. Om deze laagtes te ontwateren was het vaak voldoende om een afwateringssloot door het gebied te leggen. Op andere plaatsen lag het gebied lager en was het nodig om diverse greppels naast elkaar te leggen om zo voldoende ontwatering te verkrijgen.

Populieren

Op een enkele plaats komen bospercelen voor die uit enkel populieren bestaan. De bomen staan in rijen en waren bedoeld voor de houtproductie. Op een enkele plek is een deel van de bomen verdwenen en zijn de rijen daardoor niet meer intact. De percelen met populieren hebben een heel eigen karakter. De meeste zijn wat verwilderd maar een enkele, zoals aan de Voordijk ik Mill, worden begraasd waardoor ze een parkachtige uitstraling hebben.

Figuur 45. Het parkachtige populierenbos aan de Voordijk in Mill. (Google Streetview).

Rabattenbos

Met name in de oude bossen, maar ook op andere plekken in het rivierterrassenlandschap, zijn bossen aangelegd op rabatten. Rabatten ontstaan door het graven van parallelle greppels en het opwerpen van de vrijgekomen grond op de tussenliggende stroken. Zo ontstaat een structuur van bolle rabatten en greppels. De greppels zorgen in combinatie met het ophogen van de rabatten tot een relatieve verdroging van de bodem, waardoor een gebied beter geschikt wordt voor bometeelt. Rabatten komen in Nederland voor het eerst voor na de Tachtigjarige Oorlog, maar worden vanaf de 19^e eeuw een veel voorkomend verschijnsel op met name de natte zandgronden.³⁸

Aangezien veel rabatten in de gemeente voorkomen in oude bossen, lijkt het aannemelijk dat mettertijd bij het vernieuwen van het (productie)bos de rabatten zijn aangelegd. Vanouds zijn de bomen in rijen op de rabatten aangeplant. Niet zelden zijn bossen echter verwilderd en is er naast ondergroei ook opslag te vinden die vanzelfsprekend niet in nette rijen groeit.

Op enkele plaatsen, zoals bij landgoed Ossenbroek tussen Mill en Beers, zijn in de rabatten sierlijke patronen aangelegd. Deze dienden vaak als route van wandelpaden. Bij Schafferden ligt een (voormalige) zevensprong in de rabattenbossen. Aan de richting van de rabatten is daar te zien welke structuren eerst kwamen; de paden of de rabatten. Ook in de bossen ten noorden daarvan zijn in het bos enkele kleine opvallende rabattenstructuren te vinden.

³⁸ Mulder, 2020.

Figuur 46. De zevensprong bij Schafferden. In het al dan niet doorsnijden van rabatten en andere structuren kan een relatieve ouderdom onderscheiden worden. (AHN2).

Steilrand

In voornamelijk het rivierterrassenlandschap komen diverse steilranden voor. Dit zijn plaatsen waar het maaiveld op korte afstand een aanzienlijk (>50cm) hoogteverschil heeft. In het veld is dus een steile kant of rand aanwezig. De meeste steilranden zijn ontstaan als gevolg van erosie door een beek of rivier. Beken die uitmonden in de Maas hebben zich vaak ingesneden in een terras. Ook langs de Raam komen enkele van deze steilranden voor. Oude meanders van de Maas, zoals tussen Beugen en Oeffelt of ten zuiden van Vierlingsbeek, zijn ook ingesneden in het terras en worden bijna geheel begrensd door steilranden. De Molenbeek volgt dit ingesneden rivierdal.

Niet zelden is een steilrand ook het resultaat van menselijk handelen, bijvoorbeeld wanneer een perceel is geëgaliseerd of afgegraven.

Figuur 47. De steilrand (rechts) langs de Viltseweg tussen Beugen en Oeffelt markeert de buitenbocht van een oude meander van de Maas. (Google Streetview).

Stuifwal

Aan de zuidkant van de ontginning rond Groot Berkenbosch in Ullingen bij Sint Anthonis ligt een wal om de ontginning te beschermen tegen het stuifzand. Vaak ontstond zo'n wal door een rij takken in de grond te plaatsen die het zand beletten over de akker te waaien. Het zand hoopte zich op voor de takken en vormde zo een wal. Door het plaatsen van steeds nieuwe takken, of door het ontstaan van vegetatie, kon steeds meer zand tegengehouden worden en groeide de wal. Historische kaarten laten zien dat de wal in westelijke richting doorliep en zo de hele zuidrand van de ontginning beschermde. De tot 7 meter hoge wal was al begroeid lang voordat de zandverstuivingen na de loop van de 20^e eeuw steeds verder met naaldbos beplant werden.

Terrein met restanten delfstofwinning

Op de zandige hoogtes ten noorden van Langenboom zijn gaten aanwezig die duiden op kleinschalige zandwinning. Vaak gebeurde dit voor de lokale bezanding van wegen of voor lokale bouwprojecten. De winputten dateren waarschijnlijk uit de eerste helft van de 20^e eeuw, toen dit gebied als heide op topografische kaarten verscheen. Daarvoor waren deze percelen in gebruik als akkers. Na de Tweede Wereldoorlog waren de percelen bebost en moet er dus geen sprake meer zijn geweest van zandwinning.

4.7 Landgoederen en buitenplaatsen

Domeinbossen

De Topografische Militaire Kaart (TMK) van ca. 1850 laat een boscomplex zien ten zuiden van de Graafsedijk in Beers dat aangeduid wordt als “Domeine Bosschen”. Domeinbossen zijn bossen die in eigendom zijn van de landsheer, aan wie ook de opbrengsten ten goede komen. Waarschijnlijk gaat het hier om oude jachtgronden. Ten tijde van de TMK was de Staat der Nederlanden de landsheer, echter het bos was in eigendom van freule O.L.C.Th.M. Cavelier van Adrichem (1810-1891) uit Boxmeer, gehuwd met jhr. L.J.B. Sasse van Ysselt (1809-1888).³⁹ Ongetwijfeld zal het bos voorheen eigendom van de landsheer zijn geweest, waarna het zijn naam kreeg. Al voor het einde van de 19^e eeuw was het bos geheel verdwenen, hoewel de grenzen nog duidelijk herkenbaar zijn.

Landgoed

Ten eerste zijn er de landgoederen die horen bij middeleeuwse kastelen zoals Tongelaer, Hattert, Boxmeer, De Bolt etc. Meestal zijn dit slechts tuinen met een relatief beperkte omvang rond de versterkte huizen. Ten tweede zijn er de landgoederen uit de vroegmoderne tijd zoals Venestein (Velp), Russendaal, Barendonk, Ossenbroek, Hiersenhof, Overhage, Elzendonk en de Weijer (Boxmeer) etc. Ten slotte zijn er de ontginningslandgoederen in de Peel uit de 19^e en 20^e eeuw. Het gaat hier om zeer grote landgoederen bestaande uit productiebossen, landbouwgrond en in enkele gevallen een siertuin. Het meest complete voorbeeld hiervan is De Groote Slink. Verder zijn er Princepeel, Bunthorst en Lactaria.

Figuur 48. De tuinkoepel van landgoed Overhage vormt samen met de overige (groen)elementen in de kern van het landgoed een waardevol ensemble. (Haans, 2015).

³⁹ Kadastrale gemeente Cuijk, leggerartikel 421 en Genealogieonline, 2014.

Sterrenbos

In een sterrenbos komen paden uit verschillende richtingen op één punt samen. Huis De Bolt bij Escharen kende in de 18e eeuw een sterrenbos. Het enige sterrenbos dat nu nog in de gemeente aanwezig is ligt nabij voormalig kasteel Makken. Dit bos lijkt pas in de eerste helft van de 20e eeuw te zijn aangelegd. De toenmalige eigenaressen waren de bezitters van Makken, de zusters Valentine Caroline Emanuelle en Isabelle Josephine baronessen d'Overschie de Neerijssche en Makken.⁴⁰

Tuinen

Een landgoed dreef economisch op de land- en bosbouw, maar de familie mocht zich graag omgeven door een mooie omgeving nabij het huis. Deze tuinen dienden voor vermaak en hadden ook een sociale functie. De inrichting van de tuinen is altijd onderhevig geweest aan de mode. Het meest sprekende voorbeeld van tuinen in een bepaalde stijl in de gemeente zijn de tuinen in Engelse landshapsstijl van Huize Princepeel bij Wilbertoord.

De tuinen van huize Elzendonck in Boxmeer zijn deels bewaard gebleven als het Weijerpark. De inrichting is echter sterk veranderd van een wel ontworpen Engelse tuin met formele elementen tot een gazon met bomen.

Gronden rondom landhuizen die niet per se in een bepaalde stijl zijn ingericht, zijn ook gekarteerd als tuinen.

Uitzichtheuvel en Warande

Vanaf 1806 liet jhr. L.F.J.J.J. van Sasse van Ysselt (1778-1844), vader van de voorgenoemde jhr. L.J.B. Sasse van Ysselt en eigenaar van het kasteel van Boxmeer, een warande aanleggen ten zuiden van het kasteel. Een warande is een vaak afgesloten en voor de jacht ingericht gebied, met voldoende plekken voor het wild om zich te verschuilen maar ook voldoende open plekken om te kunnen schieten. De warande van Boxmeer wordt in de volksmond naar de eigenaren ook wel de Sassefrant genoemd. In 1966 verdween een groot deel van de warande toen hier het ziekenhuis werd gebouwd, dat vijf jaar later nog werd uitgebreid. In 2011 werd een nieuw ziekenhuis gebouwd en werd het gebied herontwikkeld als woonwijk. Het resterende deel van de warande ligt nu als een parkzone langs deze woonwijk.

Onderdeel van de warande was een uitzichtheuvel met theekoepel. Met de jacht kon men hier verpozen met thee en versnaperingen en genieten van het uitzicht over de warande en de Maas. De uitzichtheuvel is nog aanwezig, al is de theekoepel vervallen tot een ruïne.

⁴⁰ Kadastrale gemeente Vierlingsbeek, leggerartikel 213.

4.8 Religie

Kloosterterrein

In de gemeente komen vier kloosters voor die gesticht zijn voor het jaar 1800. Het gaat om het Emmausklooster in Velp, het Kruisherenklooster in Sint Agatha en de Karmelieten- en Karmelietessenkloosters in Boxmeer. Alle zijn beschermd als rijksmonument.

Het Kruisherenklooster in Sint Agatha uit 1371 is veruit het oudste. Het is zelfs het oudste nog in gebruik zijnde klooster van Nederland. Het huidige complex dateert grotendeels van rond 1900, maar herbergt diverse oudere bouwdelen en kunstvoorwerpen. In de 19^e eeuw is de tuin aangelegd, omgeven door een kloostermuur. In het voorjaar van 2023 is gestart met de restauratie van de muur.⁴¹

Het Emmausklooster te Velp stamt uit 1645, toen uit het Staatse 's-Hertogenbosch en Grave verdwenen kapucijnen een thuis vonden in het vrije Land van Ravenstein, waartoe Velp hoorde. Het is het oudste nog bestaande kapucijnenklooster van Nederland. Het huidige complex dateert grotendeels uit 1719; de barokke interieur van de kapel uit 1732. De voorgevel van de kapel is nog 17^e-eeuws. In de tuin bevinden zich naast een begraafplaats ook een kapel en woonvertrekken van monniken die in de 17^e eeuw pestlieders verzorgden en dus in afzondering van de rest van de gemeenschap leefden.

Iets jonger zijn de Karmelieten- en Karmelietessenkloosters in Boxmeer. Het Karmelietenklooster is gesticht in 1653 door de heer van Boxmeer als eerste stichting in de noordelijke Nederlanden nadat tijdens de reformatie alle karmelieten- en karmelietessenkloosters hier waren verdwenen. Het klooster in Boxmeer is het moederhuis van de Nederlandse Karmelprovincie en ook in missiegebieden zijn van hieruit kloosters gesticht.

In 1672 werd in de villa van pastoor Peelen van Boxmeer, Huis Elzendaal, een karmelietessenklooster gesticht op voorwaarde dat de zusters de meisjes in Boxmeer zouden gaan lesgeven. In de jaren na de stichting werd de villa uitgebreid tot het huidige kloostercomplex. Vanuit het klooster werden in de 19^e en 20^e eeuw enkele nieuwe kloosters gesticht. In 1975 verlieten de zusters het klooster en momenteel wonen er karmelietessen in het Sint Annaklooster in het kasteel van Boxmeer.⁴²

⁴¹ Klooster Sint Agatha, z.j.

⁴² Karmelkring Boxmeer, z.j.

Figuur 49. Het complex van het Karmelietenklooster met Latijnse school (met Gelderse gevel) vormt een fraai ensemble met de andere historische bebouwing aan de Steenstraat, waaronder de Sint-Petrusbasiliek en "Hotel "De Boomgaard" Ph. Esser". (RCE fotocollectie nr. 348.485).

4.9 Begraven

Kerkhof

Elk dorp, dat per definitie een kerk had, had begin 19^e eeuw zijn eigen kerkhof. De meeste hiervan zijn nog aanwezig, al is niet zelden de kerk vervangen en zijn er ook niet altijd (oude) graven aanwezig. In diverse plaatsen is de oude begraafplaats verdwenen en bij de jongere – vaak naoorlogse – kerk een nieuwe begraafplaats ingericht, die, vanwege de aanwezigheid van een kerk, ook als kerkhof gekarteerd is.

Een bijzonder kerkhof is dat van Cuijk. Dit grote kerkhof lag direct aan de rivier. Bij de aanleg van de Maasboulevard in de jaren 60 is het kerkhof met circa de helft kleiner geworden.⁴³ Het kerkhof vormt een bijzonder ensemble met het complex van de imposante kerk en de oude kerktoren.

Figuur 50. Het kerkhof van Cuijk vormt een bijzonder ensemble met de kerk. Door de aanleg van de Maasboulevard is in de jaren 60 de helft van het kerkhof verdwenen. (Google Streetview).

Begraafplaats

Met de “Wet betreffende het begraven van lijken, de begraafplaatsen en begrafenisregten” kwam er in 1869 een verplichting voor elke gemeente om een algemene begraafplaats in te richten (artikel 13).⁴⁴ In gebieden die overwegend katholiek waren, en men dus vooral op het katholieke kerkhof begraven werd, kon deze algemene begraafplaats bestaan uit een klein afgebakend deel van het bestaande kerkhof.

De wet verplichtte dat nieuwe begraafplaatsen ten minste 50 meter buiten de bebouwde kom aangelegd dienen te worden, maar bij deze begraafplaats mocht wel een kerk of ander relevant gebouw gesticht worden (artikel 16).⁴⁵

De meeste begraafplaatsen zijn vanaf het midden van de 19^e eeuw aangelegd net buiten de dorpskernen. Belangrijke uitzonderingen zijn kloosterbegraafplaatsen en de drie joodse begraafplaatsen in de gemeente, in Cuijk, Vierlingsbeek en Grave, uit respectievelijk 1761, 1771 en 1867. Ze zijn getuigen van de (kleine) joodse gemeenschap die het Land van Cuijk tot de Tweede Wereldoorlog kende. Bij de aanvang van de oorlog Cuijk 17 en in Boxmeer 19 joodse ingezetenen.⁴⁶

⁴³ Wols, 2019b.

⁴⁴ Zuurdiek.nl, z.j.

⁴⁵ Idem.

⁴⁶ Nepomuk, z.j. & Wols, 2019a.

Van een joodse gemeenschap in Grave was toen al geen sprake meer.⁴⁷ Slechts zeven joden uit Cuijk overleefden de oorlog. De joodse begraafplaats in Cuijk is in 1963 opgeheven – hier werd het Zwaanplein aangelegd – en de graven zijn overgebracht naar een afgescheiden deel van de Hanshof. Sinds 1867 is een deel van de algemene begraafplaats van Grave in gebruik als joodse begraafplaats. De oudste nog bestaande joodse begraafplaats in de gemeente is die van Vierlingsbeek. Deze behoort tot de oudste joodse begraafplaatsen van Nederland.

Figuur 51. De joodse begraafplaats in Vierlingsbeek, met kenmerkende poort, is een van de oudste van Nederland. (Land van Cuijk).

Grafkelder

In Sambeek zijn twee van de drie grafkelders in de gemeente te vinden. De ene is gelegen op het terrein van het Redemptoristinnenklooster aan de Grotestraat. Op 27 maart 1895 is deze grafkelder ingezegend door mgr. W.A.F. Wulftingh C.Ss.R., apostolisch vicaris van Nederlands Guyana. De grafkelder moest de kloosterbegraafplaats vervangen, waarvan de locatie helaas niet bekend is. De graven op de begraafplaats werden geruimd en de resten bijgezet in de grafkelder.⁴⁸

Opmerkelijker is het verhaal van de andere grafkelder, die van Rosalia Ries. Op jonge leeftijd kreeg deze dochter uit een bemiddeld gezin een borstziekte. Om te herstellen ging het gezin naar Zuid-Europa maar Rosalia overleed in 1841 op 24-jarige leeftijd in Montpellier. Bij terugkomst in Nederland kochten de ouders van Rosalia in 1842 een buitenplaats in Sambeek. In de koopakte wordt expliciet de aanleg van een kelder genoemd, bedoeld als graf voor Rosalia. De buitenplaats werd hierbij hernoemd tot Rosalia's Rust.⁴⁹ Toen de ouders vier jaar later alweer vertrokken, namen ze het lichaam van Rosalia mee en herbegroeven haar in Beek bij Nijmegen. De grafkelder staat sindsdien leeg en is sinds 2004 een gemeentelijk monument.⁵⁰

⁴⁷ Joods Cultureel Kwartier, z.j.

⁴⁸ Everink, 2017.

⁴⁹ Brabant Bekijken, 2012.

⁵⁰ Sambeeks Heem, 2021.

De derde grafkelder in de gemeente is te vinden op landgoed de Groote Slink. De stichter van het landgoed, Adam Roelvink, heeft de grafkelder opgericht toen zijn Christine Wielink in 1919 stief. Adam Roelvink werd na zijn overlijden in 1927 bij zijn vrouw bijgezet.⁵¹

Figuur 52. De grafkelder van Rosalie Ries in 2021. (Sambeeks Heem).

4.10 Oorlog en defensie

4.10.1 Middeleeuwen

Verdedigbare plaatsen uit de middeleeuwen vallen uiteen in twee categorieën: steden en individuele huizen. Daarnaast waren er landweren om een heel gebied te beschermen.

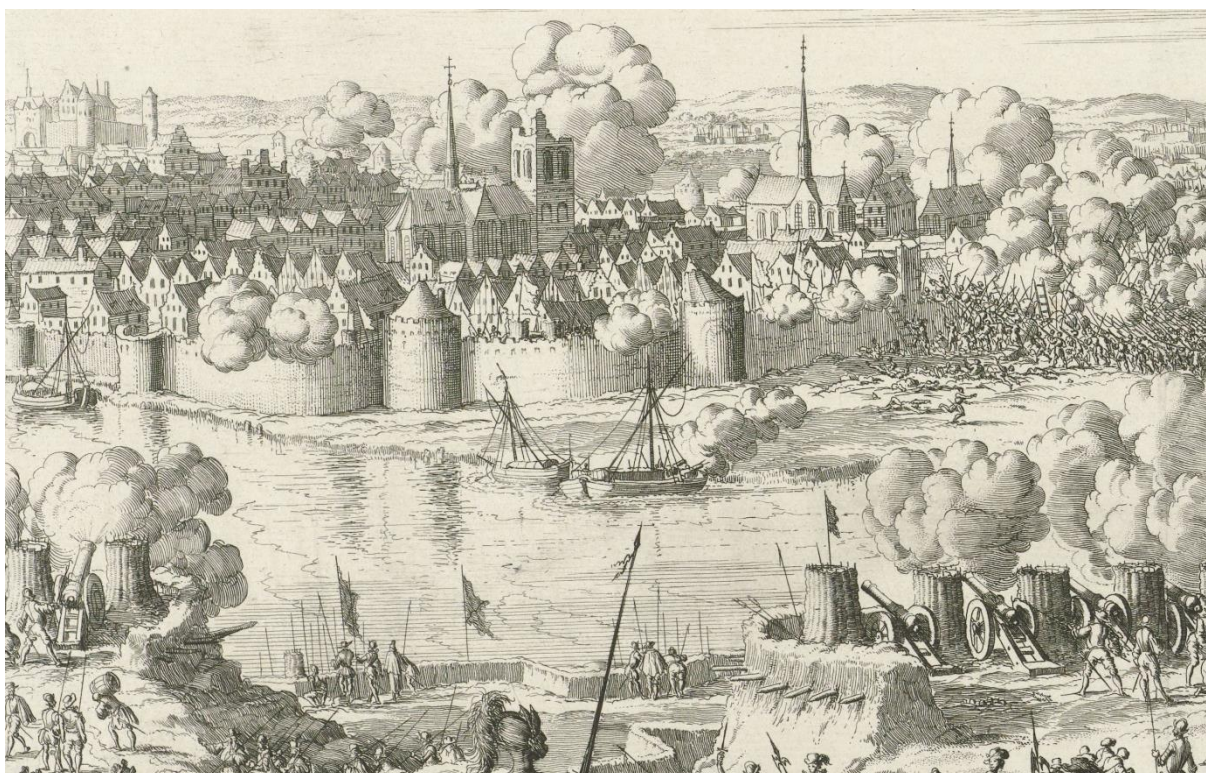
In de gemeente is één verdedigbare stad aanwezig, namelijk Grave. De eerste verdedigingswerken van Grave bestonden uit een gracht met een aarden wal waarop palissaden stonden. Rond 1300 werd de houten verdediging vervangen door een stenen muur. In de stadsmuur waren tien torens aanwezig en zes stadspoorten.⁵² De stadsmuur van Grave is nagenoeg geheel verdwenen. Tussen de Infirmerie en de Havenstraat is nog een klein deel van de oorspronkelijke muur aanwezig.⁵³ Langs de Maaskade is een muur aanwezig waarin ook enkele torens te herkennen zijn, maar dit is een jongere reconstructie. De nog aanwezige Hampoort en deel van de Maaspoort dateren uit een latere periode (zie onder Dynamiek van staten).

Van de elf moated sites in de gemeente is 't Juffere in Oploo uit de 15^e eeuw nog het best herkenbaar. De gracht is hier intact, maar de laatste bebouwing is verdwenen in de loop van de 20^e eeuw en het binnenterrein is nu ingericht als parkje. Een straat om de gracht versterkt het cirkelvormige karakter van deze locatie.

⁵¹ GPSwalking, z.j.

⁵² Van der Veen & Keunen, 2014, 30.

⁵³ Van der Veen & Keunen, 2014.

Figuur 53. De stad Grave en haar muur met torens op een uitsnede van de ets van "Het beleg van de stadt Graave door den prins van Parma in den jaare MDLXXXVI". Linksachter is het kasteel van Grave nog zichtbaar. (Wikimedia Commons, gebruiker Mr.Nostalgic).

Figuur 54. De moated site van 't Juffere in Oploo is nog altijd goed herkenbaar. (Google Streetview).

In de gemeente waren ooit twaalf kastelen aanwezig. De helft daarvan is nog in meer of mindere mate aanwezig. Het bekendst is misschien het kasteel van Boxmeer. Dit kasteel heeft zijn oorsprong in de 13^e eeuw. Mogelijk lag de oudste burcht ten noorden van het huidige complex, aan de overzijde van een oude riviermeander. Het kasteel is in een bewogen geschiedenis meermaals herbouwd en sinds het eind van de 19^e eeuw in gebruik als klooster en later verzorgingshuis.

Indrukwekkender als historisch kasteelgebouw zijn de kastelen Aldendriel en Tongelaar, beide bij Mill. Tongelaar heeft met vermeldingen uit de 9^e eeuw veruit de oudste papieren, Aldendriel wordt 'pas' voor het eerst genoemd in 1474. Tongelaar was een motteburcht, gebouwd op een opengemaakte plek (laar) op een stuk land tussen het water (tong) mogelijk ter bescherming van aanvallen van Noormannen. Restanten van de motte liggen mogelijk ten zuiden van het huidige kasteel. De huidige kasteeltoren dateert uit de 15e eeuw en vanaf de 18e eeuw zijn de vleugels aangebouwd, die het kasteel een carrévorm geven.⁵⁴

De meeste uitstraling heeft kasteel Aldendriel, vooral dankzij zijn trapgevels en vensters met luiken. Binnen het omgrachte terrein ligt de hoofdburcht binnen een eigen gracht. De huidige gebouwen zijn grotendeels 17e-eeuws en zijn na beschadiging in de Tweede Wereldoorlog hersteld en in de jaren 60 geheel gerenoveerd.⁵⁵

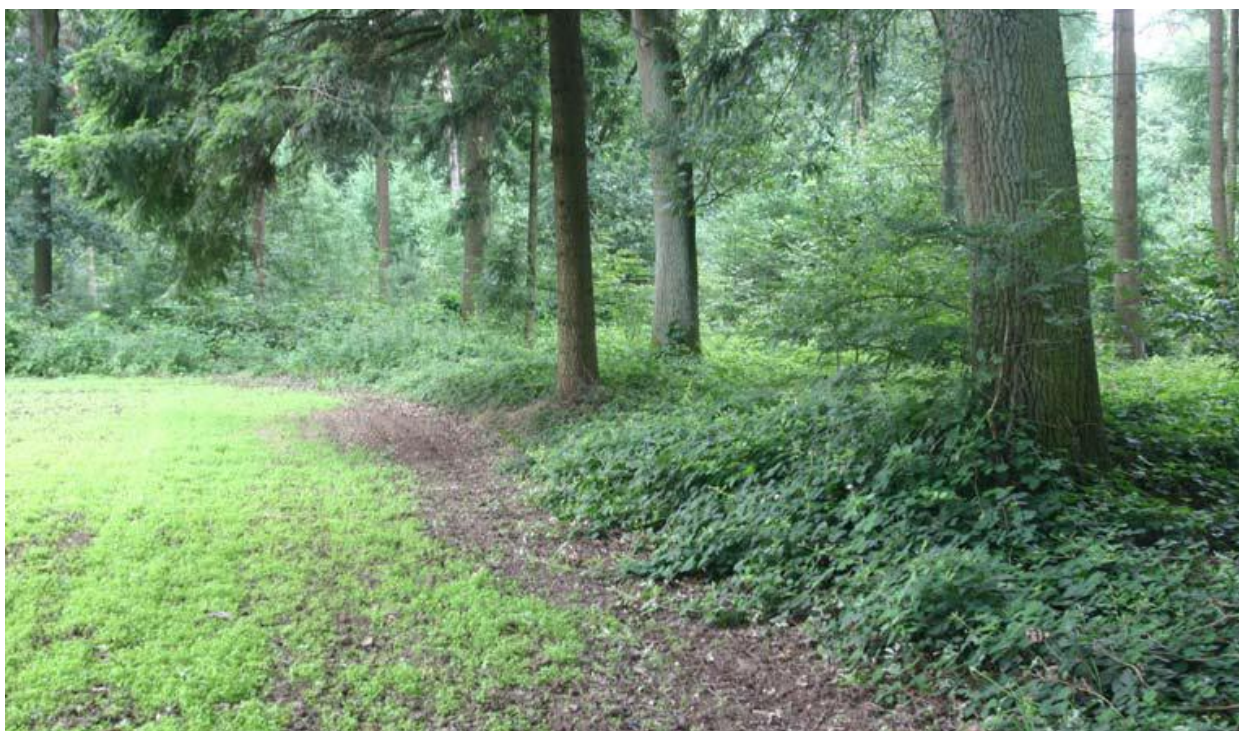

Figuur 55. Aldendriel heeft met zijn dubbele gracht en trapgeveltjes een indrukwekkende uitstraling. (Google Maps, Bert Kuijpers).

In het zuiden van de gemeente, nabij de grens met Limburg, zijn resten aanwezig van een landweer die vroeger de grens markeerde tussen het Land van Cuijk en Gelre (het kwartier van Roermond of Opper-Gelre). De grens hier ter plaatse is dus al een zeer oude en lag aan de rand van de heide langs de nederzettingen langs de Maas. In de zuidpunt van de gemeente zijn nog diverse wallen aanwezig die waarschijnlijk allemaal deel uitmaakten van de verdedigingswerken. Waar de grens de beek passeert bij de Sint Jozeflaan in Holthees wordt de landweer ook vermoed.

⁵⁴ Kastelenin nederland.nl, z.j.a.

⁵⁵ Kastelenin nederland.nl, z.j.b.

Figuur 56. De landweer bij Maashees op de grens met Limburg. (Haartsen, 2010, p. 102).

4.10.2 Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)

Grave werd de meest belegerde stad van ons land. Na een strijd in de middeleeuwen waarbij de stad meerdere keren wisselde tussen de hertogen van Brabant en Gelre, wisselde de stad in de 16^e tot en met de 19^e eeuw maar liefst zeven keer van eigenaar. Een kort overzicht:

< 1577: Spaans

1577: Staats

1586: Spaans

1602: Staats

1672: Frans

1674: Staats

1794: Frans

1814: Nederlands

Aan het begin van de Nederlandse Opstand was de stad – zoals de rest van de Nederlanden – Spaans. In 1577 viel de stad in Staatse handen. Vanwege het belang van de stad als springplank naar Gelre en voor het beheersen van de Maas, belegerden de Spanjaarden in 1586 de stad. Met succes; Grave was weer in Spaanse handen. Om hun positie te versterken vervingen de Spanjaarden de middeleeuwse stadsmuur door vestingwerken volgens het *oud-Nederlands vestingstelsel*.

In 1602 besloot prins Maurits de stad te belegeren om haar te winnen voor de Republiek. Hoewel de prins met 20.000 man een grote overmacht had op de 1500 Spaanse soldaten in de stad, werd een Spaans ontzet vermoed. Om dat af te slaan legden de Staatsen een circumvallatielinie aan rond de stad. Een circumvallatielinie diende om te voorkomen dat de belegeraar in de rug kon worden aangevallen en daarmee de belegerde partij ontzet kon worden. De linie was dan ook (vooral) naar buiten toe gericht. Vanuit de circumvallatielinie zijn echter vaak ook structuren aangelegd in de richting

van de stad om zo aanvallende eenheden te beschermen. In wezen vormen deze werken onderdelen van een contravallatielinie – die als doel heeft de stad te belegeren.

Deze circumvallatielinie van prins Maurits is fraai maar schematisch weergegeven op een kaart uit de Atlas van Loon uit 1649. Op basis van deze kaart zijn de linie en andere elementen zo nauwkeurig mogelijk gekarteerd.

Figuur 57. "Kaart van het beleg van Grave in 1602 door Prins Maurits van Oranje" uit de Atlas van Loon uit 1649. (Wikimedia Commons, gebruiker Kweniston).

De linie bestond uit een hoofdwal op ongeveer 2 kilometer van de stad. Aan de overzijde van de Maas lag de wal dicht bij de stad. Omdat dit buiten de gemeente ligt, is dit niet gekarteerd. De linie is wel opgenomen op de archeologische waarden- en verwachtingskaart van de gemeente Heumen.⁵⁶ In de wal lag voor het grootste deel om de paar honderd meter een redoute. Op enkele strategische plaatsen, zoals waar wegen de linie kruisten, waren schansen aangelegd. Nabij de kruising met de Raam lag een hoornwerk. Ten oosten, zuiden en westen van de stad lagen grote legerplaatsen of kampementen. Op deze plaatsen, buiten schietsafstand vanaf de stad, verbleven de manschappen van de diverse legeraanvoerders. Bij het oostelijke en westelijke kampement was een schipbrug over de Maas aangelegd om een goede verbinding met de overzijde te waarborgen. De westelijke schipbrug lag net buiten de gemeente. Na een belegering van zo'n drie maanden viel Grave en werd de stad definitief Nederlands. Na de Vrede van Münster (1648) was de stad, samen met de rest van het Land van Cuijk, onderdeel van Staats-Brabant.

⁵⁶ Willemse & Van Snippenburg, 2023.

Aan het eind van de Tachtigjarige Oorlog is er binnen de gemeentegrenzen nog een circumvallatielinie aangelegd. Het is wel bijzonder voor een Nederlandse gemeente om twee verschillende circumvallatielinies binnen de grenzen te hebben. In 1641 belegerden de Staatsen het Gennepershuis, aan de overzijde van de Maas bij Oeffelt. Ook van deze belegering is een kaart gemaakt voor de Atlas van Loon uit 1649. RAAP heeft voor een ander onderzoek deze kaart al zo goed mogelijk georefereneerd op basis van gevonden resten van de linie.⁵⁷ De hoofdlinie lag op zo'n 2,5 kilometer van het Gennepershuis om Sint Agatha en Oeffelt heen. Aan de hoofdwal lagen diverse hoornwerken en enkele redoutes. Aan de Maas, recht tegenover het Gennepershuis, lag een serie batterijen om het huis te bestoken.

4.10.3 Dynamiek van staten (1648-1794)

Nadat de stad Grave na 1602 weer in Staatse handen was, werden de door de Spanjaarden aangelegde vestingwerken uitgebreid met voorwerken, waaronder vier hoornwerken. Waar aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog Grave nog slechts de middeleeuwse stadsmuur als verdediging had, was de stad aan het eind van die oorlog een indrukwekkende vesting geworden.

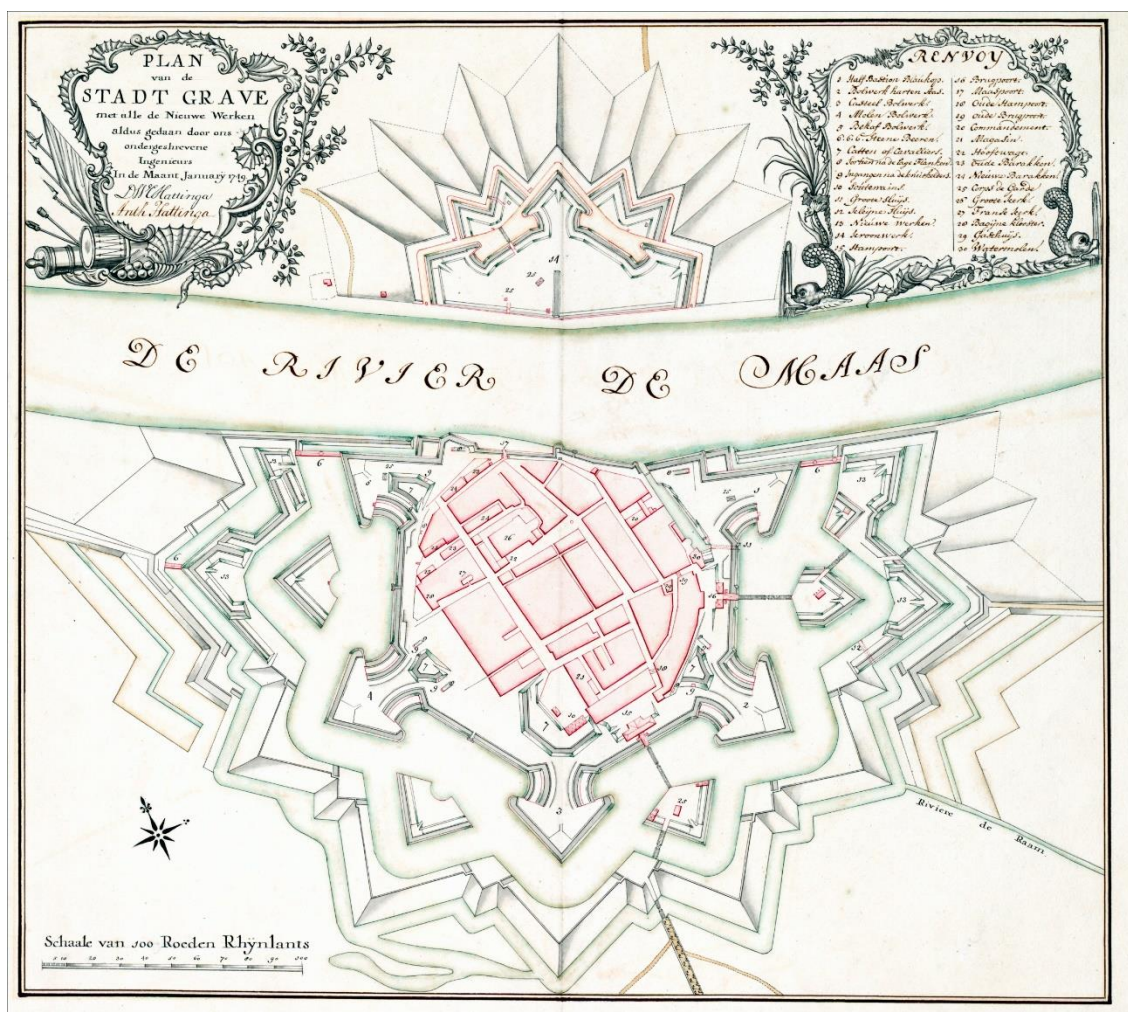
In het Rampjaar 1672 slaagden de Fransen er vrij eenvoudig in om Grave in te nemen. Twee jaar later belegerden de Staatsen met succes de stad. Hierbij werd veel schade toegebracht aan de stad en de vestingwerken. Ook het middeleeuwse kasteel van Grave werd verwoest. Van de strijd in de jaren 70 van de 17^e eeuw bestaat een gravure waarop behalve de vestingwerken ook een circumvallatielinie te zien is. Dit zou de derde circumvallatielinie in de gemeente zijn. De prent is echter te onnauwkeurig om te kunnen georefereren, waardoor niet bepaald kan worden waar deze linie gelegen heeft. Ook is onduidelijk of dit een beleg door de Fransen in 1672 weergeeft of dat van twee jaar later.

Figuur 58. "Beleg en overgaen der stad Grave" uit 1675. Onduidelijk is of dit inname door de Fransen in 1672 of de belegering door de Staatsen in 1674 weergeeft. (Wikimedia Commons, gebruiker Hansmuller).

⁵⁷ Keunen, Van Snippenburg & Willemse, 2022, figuur 142.

Nadat de stad weer in Nederlandse handen was, werden onder leiding van Menno van Coehoorn de vestingwerken hersteld en gemoderniseerd naar het *nieuw-Nederlands vestingstelsel*. Onderdeel hiervan waren ook een serie nieuwe stadspoorten in de wallen. Het belangrijkste restant van deze vestingwerken is de indrukwekkende Hampoort. Aan de Maas staat nog een deel van de Maaspoort. Ook de gedekte weg ten westen van de stad – nu de G.W. Lovendaalsingel – is een duidelijk restant van deze vestingwerken. Aan de overzijde van de Maas, in de gemeente Heumen, lag het hoornwerk Menno van Coehoorn.

Figuur 59. "Plan van de Stadt Grave met alle Nieuwe Werken", door D.W. en Anth. Hattinga in 1749. (BHIC, toegang 343, inventarisnr. 685).

Toen de vesting klaar was werd ze, naar het voorbeeld van de Hollandse Waterlinie, onderdeel van een nieuwe door Menno van Coehoorn ontworpen waterlinie: de Zuiderwaterlinie of Zuiderfrontier. Een rij van vestingsteden en inundatiegebieden moest een nieuwe aanval uit de Habsburgse Nederlanden of uit Frankrijk beletten op te trekken naar het noorden. Als inundatievelden werden gebruikt de gronden die ook gebruikt werden voor de Beerse Overlaat. Onduidelijk is of er werken zijn aangelegd om het water van de Beerse Maas vast te houden, of dat de terreingesteldheid voldoende was om water op de gewenste hoogte te houden. Vóór de (bevaarbare) Maas ontstond zo een ondoordringbare watervlakte die verdedigd werd vanuit de vestingsteden. Grave was de meest oostelijke stad van de Zuiderwaterlinie.

4.10.4 Franse Tijd (1794-1815)

In het rumoerige begin van de Bataafse Revolutie vielen de Fransen de Republiek binnen om stadhouder Willem V te verdrijven. Hierbij veroverden ze diverse steden op de Orangisten. In het najaar van 1794 was Grave aan de beurt. Na een relatief korte belegering, die evenwel de nodige schade aanrichtte, viel de stad.⁵⁸ Grave en omgeving werden onderdeel van de Bataafse Republiek en uiteindelijk via het Koninkrijk Holland ook deel van het Franse Keizerrijk.

Na de stichting van het Soeverein Vorstendom der Nederlanden in 1813 moesten de Fransen uit het land verdreven worden. Na een maandenlange blokkade door de Nederlanders, vertrokken de Fransen in mei 1814 uit Grave. Het stadsbestuur leek hier niet al te opgetogen mee te zijn. De burgemeester droeg bijvoorbeeld geen oranjestrik of -lint en maakte geen haast met het vervangen van de Franse driekleur door de Nederlandse.⁵⁹

Omdat in deze periode geen aanvallen uit het zuiden hoefden te worden gevreesd, verloor de Zuiderwaterlinie haar functie. In de Franse tijd zijn er geen verdedigingswerken of andere militaire structuren aangelegd.

4.10.5 Lange 19^e eeuw (1815-1914)

Toen Grave eenmaal Nederlands was, bleef het een garnizoensstad. Gelegen aan de weg tussen 's-Hertogenbosch en Nijmegen en niet ver van de Duitse grens, bleef de stad van strategisch belang. Dit werd versterkt toen na de Belgische onafhankelijkheid de zuidgrens van het (inmiddels) koninkrijk in noordelijke richting opschoof. De Zuiderwaterlinie werd nieuw leven ingeblazen als de Noord-Brabantse Waterlinie. Op diverse plaatsen werden verbeteringen aangebracht.⁶⁰ Het is niet bekend of in het Land van Cuijk ook aanpassingen zijn gedaan in deze periode.

Op de Langenboomse Heide was een militair oefenterrein aangelegd voor het garnizoen uit Grave. Op het terrein lagen schansen en schietbanen, die nog herkenbaar zijn. De kogelvangers zijn ook duidelijk zichtbaar als ovale bulten. Aan de noordkant zijn ook enkele oefenloopgraven aanwezig, maar het is niet duidelijk of deze uit de 19^e eeuw stammen of uit het interbellum.

Met de Vestingwet van 1874 werd Grave als vestingstad opgeheven en in de daarop volgende jaren werden de vestingwerken geslecht, op de Hampoort, een deel van de Maaspoort en een deel van het halfbastion Bekaf bij de Nieuwe Haven na. Met de stenen van de vestingwerken zouden nieuwe gebouwen gemaakt worden, maar de specie bleek zo hard dat de stenen niet heel terug verkregen konden worden. Het puin werd daarom maar gebruikt om wegen van te verharden.⁶¹ In 1892 verliet ook het garnizoen de stad.

4.10.6 Interbellum (1918-1939)

In het begin van de 20^e eeuw ontstonden lokale weerbaarheden die na de Eerste Wereldoorlog werden georganiseerd in de Landstormwet.⁶² Veel dorpen kregen een eigen schietbaan waar de Landstorm kon oefenen. In Land van Cuijk waren negen van deze schietbanen; alle zijn verdwenen. Vooral plaatsen langs de Maas kenden een schietbaan.

⁵⁸ Wols, 2014a.

⁵⁹ Wols, 2014b.

⁶⁰ Wols, 2021b.

⁶¹ Wols, 2014a.

⁶² Bouwmans, 2022, 37-41.

Toen in de jaren 30 de spanningen in Europa opliepen, begon ook het neutrale Nederland zich voor te bereiden op een mogelijke aanval door onze oosterburen. Om de eind jaren 20 gebouwde brug bij Grave te beschermen, zijn in 1936 op de zuidelijke oever twee kazematten aangelegd. De kazematten zijn van het nu vrij zeldzame type B. Dit type betreft kleine kazematten bedoeld voor de positionering van een zware mitrailleur om voornamelijk flankerend vuur te geven. Het kazemat Zuid staat precies in het verlengde van de brug, dus niet zozeer aan de flank.

Gezien de dreigingen in Europa werden er ook weer militairen gelegerd in Grave. Vanaf maart 1938 werden infanteristen ondergebracht in het centrum van de stad. Kort daarop werd begonnen met de bouw van de Generaal De Bonskazerne ten zuiden van de stad. In februari 1939 kwam het eerste deel gereed en konden de militairen de stad verlaten. Eind 1939 was de kazerne volledig gereed en boden de zes gebouwen plaats aan twee bataljons infanteristen en de regimentsstaf. Met de komst van de kazerne werden ook op de Langenboomse Heide nieuwe schietbanen en waarschijnlijk ook oefenloopgraven en -stellingen aangelegd.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog gebruikten de Duitsers de kazerne, onder meer voor eenheden van de Kriegsmarine en de Wehrmacht. Al op de eerste dag van Operatie Market Garden – 17 september 1944 – werd Grave ingenomen door de geallieerden. De kazerne werd het hoofdkwartier van de Canadese generaal H.D.G. Crerar.

4.10.7 Tweede Wereldoorlog (1940-1945)

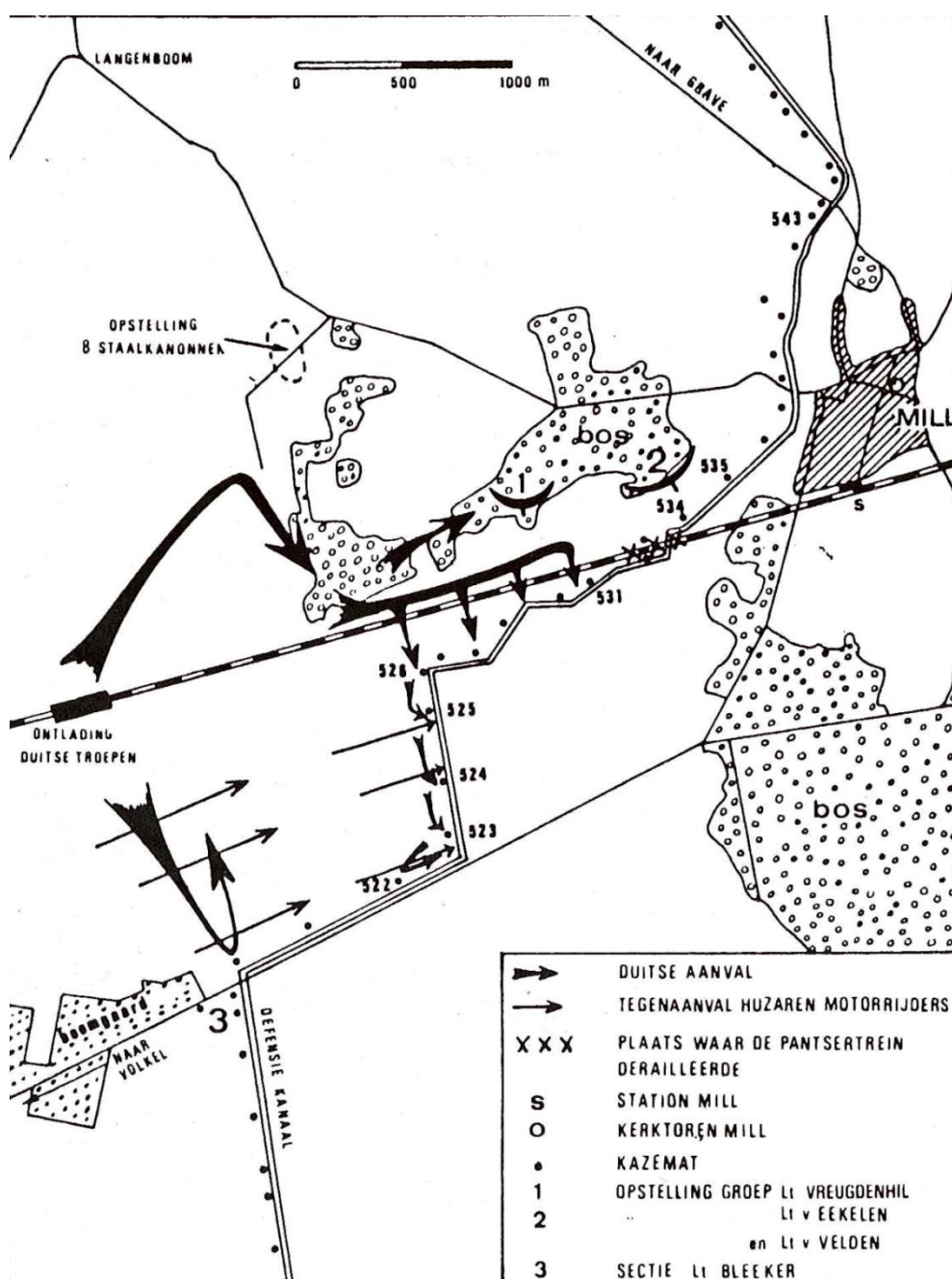
Duitse inval (mei 1940)

Toen tijdens de Duitse inval op 10 mei 1940 de spoorbrug bij Gennep door sabotage in Duitse handen viel en er zo een gat in de Maaslinie kwam, was de Peel-Raamstelling de eerste verdedigingslinie die de Duitse opmars in dit deel van Nederland kon tegenhouden. Hoewel de Peel-Raamstelling in het Interbellum is aangelegd, is ze gekarteerd onder Tweede Wereldoorlog omdat er aan het begin van die oorlog gevechtshandelingen hebben plaatsgevonden.

De Peel-Raamstelling bestond voor een belangrijk deel uit een tankgracht met daarachter een wal. De tankgracht had als dubbeldoel het verbeteren van de afwatering van het gebied en staat daarom ook bekend als het Defensiekanaal of Peelkanaal. Vanwege de waterstaatkundige functie is het kanaal is nog altijd aanwezig. Omdat het kanaal nabij Mill sterk in hoogte daalt, zijn er hier acht stuwen aangelegd om het kanaal op peil te houden. Na de oorlog zijn, om de waterhuishouding te verbeteren, ook verder stroomopwaarts stuwen aangelegd.⁶³ Langs de stelling zijn nog 90 kazematten aanwezig, waarvan de meeste in goede staat verkeren. Een bijzondere locatie langs de stelling is te vinden bij 'de boerderij van De Groot', Deurnenseweg 28 in Oploo. Deze boerderij van Piet de Groot en Hendrika de Groot-Peters was net een jaar oud toen Defensie het kanaal ging aanleggen. Vanwege de helling van het terrein moest het kanaal langs de weg worden aangelegd. De boerderij van De Groot stond in de weg, maar Defensie lijkt nooit overwogen te hebben het te kopen. In plaats daarvan werd het kanaal met een duiker onder de boerderij door geleid. De zwakke schakel, 'accés', die deze plek vormde zou net als andere accessen zoals wegdoorsnijdingen versterkt worden met aspergeversperringen. Of die hier ook daadwerkelijk zijn aangelegd is onbekend.⁶⁴

⁶³ De stuwen verder stroomopwaarts lijken van een ander, moderner type te zijn dan die rond Mill.

⁶⁴ Haartsen, 2014.

Figuur 60. Overzicht van de gebeurtenissen bij Mill op 10 mei 1940. (Wols, 2014c).

Het Duits Lijntje doorsneed de Peel-Raamstelling bij Mill. Zeker na het intact in handen vallen van de spoorbrug bij Gennep in Duitse handen, vormde dit een zwakke schakel in de verdediging. Omdat volgens de Nederlandse plannen de spoorbrug opgeblazen zou moeten worden bij een Duitse inval, keek men dan ook raar op toen de trein die in de vroege ochtend van 10 mei 1940 de stelling naderde een Duitse pantser trein bleek te zijn. Verrast door deze trein, slaagden de Nederlanders er niet in de trein tegen te houden. Even voorbij de linie stopte de trein en verspreidden zo'n 900 Duitse soldaten zich om bruggen te veroveren en de Nederlanders in de rug aan te vallen. De pantser trein wilde terugrijden naar Duitsland, maar inmiddels hadden de Nederlanders in allerijl een aspergeversperring op het spoor aangebracht. Deze wist de Duitse trein te laten ontsporen, waarop bij de spoorbrug een

hevig gevecht uitbrak. Niet alleen werden de Nederlanders in de rug aangevallen, in de loop van de dag volgde ook een frontale aanval vanuit het oosten. In de middag kwamen daar nog artilleriebeschietingen en een luchtbombardement bij. Toch wisten de Nederlanders nog een dag stand te houden. Pas in de avond van 11 mei werd de stelling verlaten. De vertraging die de Duitse inval hierdoor opliep, leidde ook tot mindere successen van Duitse parachutisten die dichterbij de Vesting Holland gedropt waren. De vaak vergeten Slag bij Mill was daardoor mede bepalend voor het verloop van de meidagen van 1940.⁶⁵

Bezetting (mei 1940 - september 1944)

In 1940 werd de Nederlandsche Arbeidsdienst (NAD) opgericht. Het aanvankelijke doel was werkloos geworden Nederlandse militairen (voor de bezetter) zinvol werk te laten verrichten. Hieronder viel bijvoorbeeld het aanleggen van wegen en kanalen of het werken in de landbouw. In 1942 werd deelname aan de NAD verplicht. De mannen werden ondergebracht in arbeidskampen, zogenaamde NAD-kampen, verspreid over het land. Twee van zulke kampen, nummers 411 en 412, lagen bij Overloon. Een standaard kamp bestond uit vier barakken rond een appèlplaats. Naast werken leerden de “Arbeidsmannen” ook exerceren met een schop aan de schouder. Het uiteindelijke doel van de NAD was jongemannen tewerk te kunnen stellen aan het Oostfront om daar tankvallen en loopgraven aan te leggen.⁶⁶

Bevrijding (september 1944-mei 1945)

Op 17 september 1944 startte Operatie Market-Garden, waarmee de geallieerden probeerden in korte tijd op te trekken naar Noord-Nederland en van daar naar Berlijn om een spoedig einde aan de oorlog te maken. Zoals bekend bleek Arnhem een brug te ver, waardoor het front een halfjaar lang bleef liggen over het midden van Nederland. De corridor Eindhoven-Nijmegen maakte dat de geallieerden een lang, smal front gecreëerd hadden. De strijd zou vergemakkelijkt worden als de Duitsers aan de oostzijde tot over de Maas konden worden gedreven. Hiertoe werd eind september 1944 Operatie Aintree gestart, om de Duitsers uit onder meer Venray te verdrijven. Overloon lag midden in de gevechten en werd al in de eerste dagen met de grond gelijk gemaakt. Wat volgde was een serie gevechten van zowel Amerikanen als Engelsen met de Duitsers die bekend staan als de Slag bij/om Overloon. Op 19 oktober werd Venray ingenomen, maar geallieerde troepen waren nodig bij de Schelde en de Slag bij Overloon kwam – onsuccesvol – tot een einde. Op 14 november begonnen de gevechten opnieuw en uiteindelijk was de westoever van de Maas pas op 3 december volledig in geallieerde handen. Een deel van de Engelse gesneuvelden is begraven op de oorlogsbegraafplaats van het Gemeenebest in Overloon.⁶⁷

Om vóór Market-Garden de Duitsers te verzwakken, hadden de geallieerden vliegveld Volkel dusdanig gebombardeerd dat dit niet meer bruikbaar was als uitvalsbasis voor de geallieerde luchtvloot. Om dit probleem op te lossen werd in het najaar van 1944 besloten dat er een nood-vliegveld in de buurt moest komen. Een locatie aan de heide tussen Langenboom en Mill werd geschikt bevonden en op 1 januari 1945 begon de aanleg. Op 8 februari landden de eerste vliegtuigen van de RAF al. Dit viel samen met de start van Operatie Varsity, waarmee de geallieerden probeerden het front in oostelijke richting te verplaatsen van de Maas naar de Rijn in Duitsland. Toen het front in de maanden erna nog

⁶⁵ Van Beveren, 2022.

⁶⁶ Muizenest.nl, 2021.

⁶⁷ Ter Haar, 2020.

verder opschoof werd het vliegveld eind april alweer gesloten. De hier gelegerde gevechtseenheden vertrokken naar Droepe in Duitsland en de verkenningsseenheden naar Enschede.⁶⁸ Na de oorlog werd een deel van de gronden weer teruggegeven aan de eigenaren. Vanaf eind jaren 60 vond hier zand- en grintwinning plaats en ontstonden waterplassen. Van het vliegveld zijn geen sporen bewaard gebleven.⁶⁹

4.10.8 Koude Oorlog (1949-1991)

Het deel van het terrein waarop het geallieerde vliegveld in 1945 lag dat niet aan de eigenaren werd teruggegeven, is tot in de jaren 60 in gebruik geweest als militair oefenterrein. Vanaf eind jaren 60 is nagenoeg het hele terrein door de zand- en grintwinning verdwenen.

Na de val van het Derde Rijk, kwam er een nieuwe dreiging uit het oosten: de Sovjetunie. Hoewel er radar bestond, was deze niet goed genoeg om snel en laag vliegende vliegtuigen te zien. Om dit gebrek te ondervangen werd het Korps Luchtwachtdienst (KLD) opgericht. Het korps bestond hoofdzakelijk uit vrijwilligers die continu de lucht afspeurden naar vijandige vliegtuigen of andere verdachte activiteiten. Observaties werden doorgegeven aan het Commando Luchtverdediging. In de volksmond stond KLD ook wel voor 'kijken, luisteren en doorgeven'. Door doorontwikkeling van technieken werd het KLD eind jaren 60 overbodig.

Ten behoeve van het KLD werd in 1950 een netwerk van 276 uitkijkposten ingericht. De helft werd ingericht op bestaande (hoge) gebouwen. De klokkentoren van het klooster Mariëndaal in Velp is hier een voorbeeld van (nummer 8H4).⁷⁰ De andere helft bestond uit speciaal voor dit doel gebouwde torens: luchtwachttorens. Deze torens, bestaande uit een betonnen 'honingraatstructuur', zijn gebouwd vanaf 1951 tot het eind van de jaren 50. Van de oorspronkelijke 138 resteren er nu nog maar 19. De gemeente Land van Cuijk is bovengemiddeld goed bedeeld met twee luchtwachttorens: bij Westerbeek (8I3) en Maashees (8J2). De toren in Maashees, bij de Broekweg 2, lijkt nog in goede staat te verkeren. De toren bij de Kerkstraat 77 in Westerbeek is overwoekerd door klimplanten. Geen van beide heeft een beschermde status.

⁶⁸ Sommers.nl, z.j.

⁶⁹ Huisman, 2018.

⁷⁰ Van Lochem-Van der Wel & Van Lochem, 2019, 26.

Figuur 61. Het netwerk van luchtwachtposten. Een postnummer bestaat uit het nummer van de groep, kring en het nummer binnen de kring. (Van Lochem-Van der Wel & Van Lochem, 2019, 18).

Figuur 62. Luchtwachttoren 8J2 bij Maashees verkeert in een redelijk goede staat. (Google Streetview).

Om bij een aanval van “het rode gevaar” snel doorheen het land over militair materieel en munitie te beschikken, werden overal in het land zogenaamde mobilisatiecomplexen of MOB-complexen aangelegd. Hierin werden militaire voertuigen, wapens en munitie opgeslagen en continu gevechtssklaar gehouden om bij een inval de gemobiliseerde manschappen snel te kunnen voorzien van alles wat zij nodig hadden. Aan het eind van de Koude Oorlog verloren de MOB-complexen geleidelijk aan hun functie en in de laatste decennia wordt voor veel complexen een herbestemming gezocht of worden ze simpelweg afgebroken.

In de gemeente waren vijf mobilisatiecomplexen, te weten bij Langenboom, Mill, Wilbertoord en twee ten westen van Westerbeek. De zuidelijke hiervan ligt gedeeltelijk aan de andere zijde van de gemeente- en provinciegrens. Bij een deel van de complexen zijn de gebouwen gesloopt. Het complex in Mill is voor ongeveer een derde volledig verdwenen en hier is een woonwijk verrezen.

4.11 Nutsvoorzieningen

De bekende zender in Radio Kootwijk werd gebouwd om te communiceren met Nederlands-Indië. Vanuit Radio Kootwijk kon gezonden worden. Om berichten terug te ontvangen was een tweede station nodig op minstens 50 kilometer afstand. Dit zodat de sterke zender de ontvangst van het zwakke signaal vanaf de andere kant van de wereld niet stoorde. Als locatie werd gekozen voor de heide bij Sambeek.

Het station bestond uit zeven houten masten van 61,5 meter hoog met daartussen de antennekabels. Ertussen stonden vier kleinere masten. Verder bestond het complex uit een ontvangstgebouw waar de apparatuur stond te midden van de antennes, een woning voor de ingenieur en drie woningen voor de medewerkers.

Eind 1919 werden voor het eerst signalen opgevangen vanuit Malabar (Bandung). Het duurde tot 1923 geduurd voordat de installatie volledig in werking was. Echter duurde de afhandeling van telegrammen te lang, omdat er geen goede verbinding was vanuit Sambeek met de grote steden. In augustus 1924 werd al besloten het ontvangststation over te brengen naar Noordwijk, dat een rechtstreekse telegraafverbinding met Amsterdam had. Later werd het station nog naar Nederhorst den Berg verplaatst.⁷¹ De verplaatsing hield niet in dat de masten en gebouwen ook verplaats werden. De masten werden bij inschrijving verkocht. De gebouwen en het terrein kwamen in het bezit van de gemeente en die verhuurde ze. In de jaren 70 zijn hier winningsplassen ontstaan, waarna het gebied werd ingericht voor recreatie. In deze periode moeten ook de gebouwen van het radiostation verdwenen zijn. Behalve de naam van de weg en de plassen herinnert niets meer aan het radiostation. Wel zijn op enkele plekken nog funderingen in de grond aanwezig.⁷²

Figuur 63. Het Ontvangsstation Sambeek in volle glorie. (Radio Club Limburg).

⁷¹ Vles, 2020.

⁷² Vereniging Stevensbeek, z.j.

5 Adviezen

Op basis van de uitgevoerde inventarisaties en landschappelijke waardering kunnen enkele aanbevelingen worden gedaan ten aanzien van de omgang met cultuurhistorische en historisch-landschappelijke waarden in het kader van toekomstige ontwikkelingen en beleidsvorming. In het verlengde van de Omgevingswet wordt hieronder over ‘cultureel erfgoed’ gesproken, wat bestaat uit onder meer (historische) cultuurlandschappen en stads- en dorpsgezichten.

Ontwerp- en beheershandreikingen

1. Grijp de aanstaande transformatie van de landbouw aan om de landschappelijke diversiteit van het dekzandlandschap te herstellen. Denk aan de specifieke kavelvormen en -groottes, grondgebruik, open-/geslotenheid, situering van bebouwing van de beekdalen, kampen, open akkers etc.
2. Kijk welke gebieden het meest geschikt zijn voor grootschalige landbouw (bijvoorbeeld de jonge heideontginningen) en weer dergelijke schaalvergroting uit (vanouds) kleinschalige gebieden.
3. Heb bij het herstel van het maasheggenlandschap niet alleen oog voor de plaats van heggen maar ook voor de structuur van de heggen zelf, soortenrijkdom en onderhoudsmethoden.
4. Behoud onbebouwde percelen in bebouwingslinten om zo het landelijk karakter niet verder aan te tasten
5. Gebruik verdwenen historisch groen (kijkend naar historische kaarten uit de 19^e en vroege 20^e eeuw) als inspiratie voor nieuw aan te leggen landschappelijke groenstructuren. Hiermee wordt het historische en vaak kleinschalige karakter van gebieden hersteld, bijvoorbeeld in beekdalen.

Toeristisch-recreatief beleid

6. Trek samen met historische kringen c.a., middenstand, verenigingen etc. op om samen te bepalen hoe de rijke geschiedenis van de gemeente (en evt. ook de dorpen) gebruikt kan worden om zich te profileren naar de buitenwereld. Hoe kan dit imago uitgedragen worden? Denk ook aan evenementen (bijvoorbeeld rondom kasteel of klooster, de landweer op de eeuwenoude provinciegrens, een re-enactment van een van de vele belegeringen van Grave of het vlechten van maasheggen), aan zichtbare geschiedenis in het straatbeeld (afbeelding van oude ansichten in bijvoorbeeld winkeletalages of op elektriciteitskasten) en aan het betrekken van jongeren bij het erfgoed c.q. de identiteit van de gemeente.
7. Denk na over het ontsluiten van de informatie uit de cultuurhistorische waardenkaart voor een breder publiek. Plaats deze informatie in historisch-ruimtelijke context. Mogelijkheden zijn bijv. toeristische routes, een magazine, een landschapsbiografie of een webviewer. Hiermee wordt ook aangesloten bij een van de gedachten achter de Omgevingswet: inspiratie van initiatiefnemers.

Planologische bescherming

8. Ingevolge de artikel 5.130 en 8.1.7.1. van het Besluit kwaliteit leefomgeving is de gemeente verplicht het daarvoor in aanmerking komend cultureel erfgoed te beschermen. Wij adviseren de hoog en zeer hoog gewaardeerde cultuurlandschappen onder deze bescherming te laten vallen. Bij ruimtelijke ontwikkelingen moet dan rekening gehouden worden met het karakter van deze

cultuurlandschappen.⁷³ In het omgevingsplan zullen op basis van deze cultuurhistorische waardenkaart de karakteristieken moeten worden beschreven. In deze beschermde gebieden zullen initiatiefnemers aantonen dat de beoogde ontwikkelingen de bestaande cultuurhistorische waarden niet onevenredig aantasten en daarnaast bijdragen aan een versterking van cultuurhistorische waarden.⁷⁴

9. Deze cultuurhistorische waardenkaart is op gemeentelijk schaalniveau gemaakt. Inventarisaties zijn weliswaar op perceelsniveau uitgevoerd, maar een diepgaande studie naar de geschiedenis en ruimtelijke ontwikkeling van deelgebieden is op dit schaalniveau niet mogelijk. Laat bij ontwikkelingen in (beschermde) waardevolle gebieden een detailstudie uitvoeren om precies te bepalen waaruit de cultuurhistorische waarde bestaat en hoe daarmee kan worden omgegaan in het kader van de voorgenomen ontwikkeling.
Het loont hierbij om cultureel erfgoed al in een vroeg stadium mee te nemen in het ontwerpproces, en de uitkomsten van dit onderzoek als inspiratie voor zijn ontwerp gebruiken. De gemeente is bij deze ontwikkelingen bevoegd gezag. De toetsing gebeurt ambtelijk, waarbij de gemeentelijke adviescommissie – als adviesorgaan van het college – een rol krijgt toebedeeld.
10. Bij initiatieven die niet binnen het omgevingsplan passen moet cultureel erfgoed op eenzelfde manier worden meegenomen.
11. De gemeente dient het goede voorbeeld te geven en ook in al haar (ruimtelijke) ontwikkelingen cultureel erfgoed een rol te laten spelen. Dat betekent onder meer, dat cultureel erfgoed een rol speelt bij projecten van de gemeente of bij het beheer c.q. herinrichting van de openbare ruimte.

⁷³ 'rekening houden met' betekent: dit onderwerp "stuurt inhoudelijk de belangenafweging; als het bestuursorgaan daar goede redenen voor heeft, is afwijken (mits gemotiveerd) toegestaan" (Besluit kwaliteit leefomgeving (Nota van toelichting § 2.3.2.3)) oftewel: alleen goed beargumenteerd mag dit belang ondergeschikt worden gemaakt.

⁷⁴ Besluit kwaliteit leefomgeving (art. 5.130, onder 2) verplicht het a.) voorkomen van ontsiering, b.) voorkomen van verplaatsing, c.) bevorderen van gebruik en d.) voorkomen van aantasting.

Literatuur

- Andere Tijden, 2001. MKZ-bestrijding in Sint Anthonis, via <https://anderetijden.nl/programma/1/Andere-Tijden/aflevering/600/MKZ-bestrijding-in-Sint-Anthonis>.
- Asselman, N., H. Barneveld, F. Klijn & A. van Winden, 2018. Het verhaal van de Maas. De Maas uit balans? z.p.
- Aymans, G., P. Burggraaff & W. Jansen, 1988. De regio Gennep aan de ketting (1731-1732). Gemeente Gennep, Gennep.
- Beveren, A. van, 2022. "De vergeten 'Slag bij Mill'. Een dag van intense gevechten tegen de Duitse Wehrmacht in mei 1940" in Defensiekrant 17, via https://magazines.defensie.nl/defensiekrant/2022/17/03_slag-bij-mill_17, geraadpleegd 24-08-2023.
- Bont, C. de, 1993. '...Al het merkwaardige in bonte afwisseling...'. Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant. Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 36. Waalre.
- Bont, C.H.M. de & G.J. Maas, 2005. Tussen Grave en Gennep en Arcen en Velden. Archeologische verwachtingen langs de boorden en in het winterbed van de Maas in het stuwpand Grave en het stuwpand Sambeek vanuit fysisch- en historisch-geografisch perspectief. Alterra-rapport 1174. Alterra, Wageningen.
- Boshoven, E.H., 2023. Archeologie in de gemeente Land van Cuijk. Een archeologische waarden- en verwachtingenkaart. RAAP-rapport 6589. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Bouwmans, S.P.H., 2022. Burgers op wacht. Een zoektocht naar de vergeten fysieke restanten van een eeuw civiele weerbaarheid in Nederland (1830 – 1940). Masterscriptie Landschapsgeschiedenis Rijksuniversiteit Groningen.
- Brabant Bekijken, 2012. Speciale kelder voor je overleden dochter, via <http://www.brabantbekijken.nl/2012/10/speciale-kelder-voor-je-overleden.html>, geraadpleegd 15-08-2023.
- Brand, R. van den & H. Douma, 2002. Land van Cuijk, 33 dorpen en één stad: wordingsgeschiedenis en historische schets van de stad Grave en de drieëndertig dorpen van het Land van Cuijk. Historische Kring Land van Cuijk, Boxmeer.
- Buijks, H., 2014. Aan de rijksweg Den Bosch-Grave 1818-1836, via <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/aan-de-rijksweg-den-bosch-grave-1818-1836>, geraadpleegd 14-07-2023.
- Cubra.nl, z.j. De vliegden bij de justitieplaats, via <http://www.cubra.nl/bomen/boomvandeweek/oploovliegdenjustitieplaats/oploovliegden.htm>, geraadpleegd 05-09-2023.
- D'n blikken Emmer. Heemkundekring De Rips, z.j., nieuwsbrief 12A, via <https://www.blikkenemmer.nl/upload/uitgebreide%20%20beschrijving%20route%20grenspalen%20gew%20bp%2012-07.pdf>, geraadpleegd 05-09-2023.
- D'n blikken Emmer. Heemkundekring De Rips, z.j., nieuwsbrief 12B, via <https://www.blikkenemmer.nl/upload/foldervoorenachterkant3.pdf>, geraadpleegd 05-09-2023.

- Eerd, M. van & F. van Dongen, 2019. "Mond-en-klaauwzeer onder varkens in Boekel, 1962-1963" in De Wanmeule, 57, 7-9. Heemkundekring Sint Achten op Boeckel.
- Essink, H.B.M., 1967. Een onderzoek naar absolute rechten van de heren van Cuijk; een bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van het Land van Cuijk en de stad Grave. z.p.
- Esters Heem, z.j. De Galgenberg, via <https://www.estersheem.nl/escharen-terug-in-de-tijd/galgenberg>, geraadpleegd 05-09-2023.
- Everink, G., 2017. Grafkelder zusters Redemptoristinnen in Sambeek, via <http://www.sambeeksheem.nl/grafkelder.html>, geraadpleegd 15-08-2023.
- Genealogieonline, 2014. Oliviera Leopoldina Carolina Theodora Maria Cavalier van Adrichem (1810-1891), via <https://www.genealogieonline.nl/stamboom-stoffels/I3499.php>, geraadpleegd 24-10-2023.
- GPSwalking, z.j., Bunthorst Vredepaal, via <https://www.gpswalking.nl/wandeling/398/bunthorst-vredepaal>, geraadpleegd 20-11-2023.
- Haans, F.A.C., 2015. Voormalig landgoed Overhage. Beschrijving en waardering van een ensemble. MAB, Nijmegen.
- Haar, P. ter, 2020. Slag om Overloon en Venray, via <https://www.tracesofwar.nl/articles/3124/Slag-om-Overloon-en-Venray.htm>, geraadpleegd 28-08-2023.
- Haartsen, A., 2010. Ontgonnen verleden; Landschappen en deellandschappen. 's-Gravenhage/Ede.
- Haartsen, A., 2014. Cultuurhistorische en landschappelijke analyse van het Peelkanaal bij Deurneseweg 28 in Oploo. Lantschapsstudies 135.
- Huismans, P., 2018. Vliegveld B.89 Mill, via <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/vliegveld-b-89-mill>, geraadpleegd 28-08-2023.
- Huismans, P., 2023. Gemeente Land van Cuijk in vogelvlucht, via <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/gemeente-land-van-cuijk-in-vogelvlucht>, geraadpleegd 05-09-2023.
- Joods Cultureel Kwartier, z.j., Joodse gemeenten; Grave, via <https://jck.nl/nl/page/grave>, geraadpleegd 15-08-2023.
- Karmelkring Boxmeer, z.j. Boxmeerse Karmel, via <https://karmelcentra.nl/boxmeer/karmelstroom/>, geraadpleegd 15-08-2023.
- Kasteleninnederland.nl, z.j.a. Tongelaar / Tongelarebroke, via <https://www.kasteleninnederland.nl/kasteeldetails.php?id=1050>, geraadpleegd 17-08-2023.
- Kasteleninnederland.nl, z.j.b. Aldendriel, via <https://www.kasteleninnederland.nl/kasteeldetails.php?id=780>, geraadpleegd 17-08-2023.
- Keunen, L.J., B.J.G. van Snippenburg & N.W. Willemse, 2022. '... wie zal de dorpen noemen, in de vlakte gezaaid...'. Een landschapsbiografie van de 'Lob van Gennep' en de resultaten van enkele verdiepende onderzoeken. RAAP-rapport 5835. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Keuning, H.J., 1936. Nederzettingvormen in diluviaal Nederland ten noorden en oosten van de IJssel. Tijdschrift voor Economische Geographie, 27, pp. 49-55, 73-88 en 97-115.
- Klooster Sint Agatha, z.j. Actie restauratie kloostermuren, via <https://www.kloostersintagatha.nl/actiekloostermuren/>, geraadpleegd 15-08-2023.

- Lange, J., 2014. Het Hollanderbroek, via <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/het-hollanderbroek>.
- Lochem-Van der Wel, S. & H. van Lochem, 2019. “Onopvallend turen naar de Russen. Koude Oorlog luchtwachtposten op gebouwen” in Tijdschrift voor Historische Geografie, 4 (1), 15-31.
- Muizenest.nl, 2021. Nederlandse Arbeidsdienst, via <https://muizenest.nl/2021/01/29/nederlandse-arbeidsdienst/>, geraadpleegd 28-08-2023.
- Mulder, A., 2020. Van dijken en sloten. Een verkenning van de geschiedenis van rabattenbossen in de Graafschap. RUG.
- Nepomuk, z.j. De joodse gemeenschap in Boxmeer, via <https://www.nepomukboxmeer.nl/over-boxmeer/De-Joodse-Gemeenschap-in-Boxmeer/>, geraadpleegd 15-08-2023.
- Radio Club Limburg, z.j., Galerij ontvangstation Sambeek, via <https://radioclublmburg.nl/mk/sambeek.nl.html>, geraadpleegd 12-10-2023.
- Sambeeks Heem, 2021. Het grafkeldertje van Rosalia, via <https://www.facebook.com/photo/?fbid=224938456258687&set=a.103744915044709>, geraadpleegd 15-08-2023.
- Schuttelaars, A., 2021. Het Mazenburgs voetveer, via <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/het-mazenburgs-voetveer>, geraadpleegd 20-07-2023.
- Snippenburg, B.J.G. van, 2021. Aanvullende inventarisatie historische lijnelementen; onderdeel van de Monitor Landschap. RAAP-rapport 5450. Weesp.
- Sommers.nu, z.j. Geschiedenis vliegveld B89 Langenboom/De Kuilen, via <http://www.sommers.nu/historiek-vliegveld-b89-langenboom-de-kuilen/>, geraadpleegd 28-08-2023.
- Spek, Th., 2004. Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie. Matrijs, Utrecht.
- Veen, S. van der & L. Keunen, 2014. Cultuurlandschap en historische bouwkunst in de gemeenten Grave en Mill en Sint Hubert; een cultuurhistorische waardenkaart. RAAP-rapport 2275. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Vereniging Stevensbeek, z.j. Radio-ontvangstation Sambeekse Hoek, via <https://www.verenigingstevensbeek.nl/werkgroepen/radio-ontvangsstarion/>, geraadpleegd 12-10-2023.
- Vles, H., Contact met Bandoeng via Rijks Radio Ontvangstation te Sambeek, via <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/contact-met-bandoeng-via-rijks-radio-ontvangstation-te-sambeek>, geraadpleegd 12-10-2023.
- Vrieze, J. de, 1979. De maasheggen. Nijmegen.
- Willemse, N. & B.J.G. van Snippenburg, 2023. Archeologie in de gemeente Heumen. Actualisatie van de archeologische waarden- en verwachtingenkaart. (ongepubliceerd concept)
- Wols, R., 2014a. Vestingstad Grave, via <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/vestingstad-grave>, geraadpleegd 22-08-2023.
- Wols, R., 2014b. ‘Gepaste’ vreugde op bevel: de Franse troepen verlaten Grave (1814), via <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/gepaste-vreugde-op-bevel-de-franse-troepen-verlaten-grave-1814>, geraadpleegd 22-08-2023.
- Wols, R., 2014c. Duitse pantser trein ontspoort, via <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/duitse-pantser-trein-ontspoort>, geraadpleegd 24-08-2023.

- Wols, R., 2019a. Joodse gemeenschap uitgeroeid, via <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/joodse-gemeenschap-uitgeroeid>, geraadpleegd 15-08-2023.
- Wols, R., 2019b. Sloop gemeentehuis, via <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/sloop-gemeentehuis>, geraadpleegd 15-08-2023.
- Wols, R., 2021a. De Beerse Overlaat, via <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/de-beerse-overlaat>, geraadpleegd 20-07-2023.
- Wols, R., 2021b. De Noord-Brabantse Waterlinie, via <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/de-noord-brabantse-waterlinie>, geraadpleegd 22-08-2023. z.a., 2022. Grindweg van Grave tot Maashees en de Limburgse Grenzen. 1844-1852, download via <https://samenboxmeer.nl/berichten/de-weg-van-grave-naar-maashees-en-de-oude-heerstraat>.
- Zuurdiek.nl, z.j. Tekst Wet betrekkelijk het begraven van lijken, de begraafplaatsen en begrafenisregten. 1869, via <https://zuurdiek.nl/tekst-wet-betrekkelijk-begraven-lijken-begraafplaatsen-en-begrafenisregten-1869/>, geraadpleegd 15-08-2023.

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

Figuur 1. De gemeente Land van Cuijk op de TMK van ca. 1850. De landschappelijke hoofdstructuur is herkenbaar in het grondgebruik.	5
Figuur 2. Kwartierstaat van de gemeente Land van Cuijk, gemaakt door Maurice Roefs ter gelegenheid van het ontstaan van de gemeente in 2022. (Huismans, 2023).	7
Figuur 3. De fysische landschappen in de gemeente, als onderlegger voor de landschapstypering.	20
Figuur 4. De Achterdijk van het Hollanderbroek heeft een besloten karakter met beplanting die onder meer bestaat uit uitgroeide eikenstobben. (Van der Veen & Keunen, 2014, 50).	23
Figuur 5. Het in de jaren 90 opnieuw uitgegraven Langven, ten noorden van landgoed Russendaal. Op de achtergrond de stuifduinen. (Van der Veen & Keunen, 2014, 67).	26
Figuur 6. De oorspronkelijke greppels en wallen op het nieuwe landgoed Russendaal zijn nog intact. Aan de overzijde van het pad is ook een van de kleinschalige lanen zichtbaar. (Van der Veen & Keunen, 2014, 75).	27
Figuur 7. Beekdal van de Halsche Beek, met links de jonge bossen op de westelijke oever. (Van der Veen & Keunen, 2014, 57).	28
Figuur 8. Open landschap van de jonge broekontginning ten zuiden van Paddenhool. Dit gebied was de bovenloop van de Groote Beek. (Van der Veen & Keunen, 2014, 55).	30
Figuur 9. Het grootschalige landschap van de Graspeel. (Van der Veen & Keunen, 2014, 64).	32
Figuur 10. De grote plas van De Kuilen bij Langenboom. (Van der Veen & Keunen, 2014, 61).	34
Figuur 11. De Hoge Wijth ten noorden van Oud Velp. (Van der Veen & Keunen, 2014, 72).	35
Figuur 12. Het nog redelijk kleinschalige beekdal van de Halsche Beek bij de Liekenshoeksestraat. (Google Streetview).	36
Figuur 13. Het nog open landschap van de jonge broekontginningen langs de Graafse Raam, ten noorden van Escharen. (Van der Veen & Keunen, 2014, 54).	38
Figuur 14. Het grootschalige, rationele maar ook groene landschap dat zo kenmerkend is voor de grote jonge broekontginningen in het midden van de gemeente. (Google Streetview).	39
Figuur 15. Op het Mullemse Veld is de openheid nog goed intact gebleven, al is er wel bebouwing op de akker gekomen. Op de achtergrond de kerktoren van Sambeek. (Google Streetview).	41
Figuur 16. De beukenlaan op het landgoed Mariëndaal bij Velp is een van de duidelijke landgoedkenmerken van een oude buiten. (Van der Veen & Keunen, 2014, 75).	42
Figuur 17. De Vilt is nu (weer) een afwisselend natuurgebied in een oude Maasgeul. Op de voorgrond een steilrand die het gebied begrenst. (Google Streetview).	43
Figuur 18. De oude Maasgeul ten zuiden van Vierlingsbeek, nabij de monding van de Molenbeek, is een fraai voorbeeld van een Maasgeulontginning. Hoewel dit gebied overwegend onverkaveld is, komen hier wel perceelscheidingen voor in de vorm van de traditionele heggen met verspreide knotwilgen. (Google Streetview).	43
Figuur 19. Ook op plekken waar de maasheggen nog wel aanwezig zijn, zijn de heggen zelf vaak vervallen door verwaarlozing of (te radicaal) machinaal snoeien. (Google Streetview).	45
Figuur 20. De kampenontginning rond De Kleine Hof (rechtsachter) aan de Heuf ten zuiden van Beers heeft zijn kleinschalige groene karakter goed behouden. (Google Streetview).	48

- Figuur 21. De open akker ten noorden van kasteel Tongelaar heeft zijn oorspronkelijke karakter goed behouden. Over de bolle akker is de groene zoom om het gebied zichtbaar. (Google Streetview). 49
- Figuur 22. Op den Berg is het enige erf op de kamptongingen in de overstromingsvlakte van de Maas. De percelen links van de boerderij zijn afgegraven, maar waren tot de 20^e eeuw hoger gelegen akkers. (Google Streetview). 50
- Figuur 23. Het kenmerkende beeld van de Maas met haar bakenbomen, gezien vanaf de brug van de A73 bij Cuijk. (Google Streetview). 51
- Figuur 24. De maasheggen bij Oeffelt vanuit de lucht. (Wikimedia Commons, gebruiker Daan0416). 52
- Figuur 25. Overzichtskaart waardering cultuurlandschappen. 54
- Figuur 26. Het dubbele 'wegenkruis' van Wanroij met de kerk in het midden. Het noorden is linksboven. Kadastrale minuutplan geprojecteerd over de huidige topografie. (Kadastrale gemeente Wanroij, sectie C, eerste blad). 55
- Figuur 27. De nieuw ingerichte veerstop bij Katwijk in 2012 (schermopname van Youtube). 57
- Figuur 28. Kruispunt Beugen gezien vanuit het westen in 1976, kort voor het opbreken van het spoor van het Duits Lijntje. Op de achtergrond de witte gevel van wachtpost 45. (Duitslijntje.info, foto: Jan Peijnenburg). 58
- Figuur 29. De halte Beugen-Rijkevoort met wachterswoning (met erker om over de spoorbaan te kunnen kijken) in 1959, gezien in zuidelijke richting. De halte was toen al bijna drie decennia niet meer in gebruik. (Stationsweb.nl – Beugen-Rijkevoort). 59
- Figuur 30. Kruispunt Beugen rond 1910 gezien vanuit het oosten. Het stationsgebouw aan de hogere Maaslijn lag net rechts buiten beeld. (catalogusnummer 220418 / collectie Het Utrechts Archief). 60
- Figuur 31. Wachthuis 28 aan de noordelijke Maaslijn, gelegen aan Kruispunt Beugen. Het is het geboortehuis van mgr. Gijsen. (Wikimedia Commons, gebruiker Pimvantend). 61
- Figuur 32. Kaart van de Beersche Maas rond 1900. Cuijk ligt uiterst rechts op de kaart. "De Nieuwe Maasmond" is de in 1904 aangelegde Bergsche Maas. (Wols, 2021a). 62
- Figuur 33. Geïnvormde lijnvormige waterstaatsystemen geprojecteerd over de hoogtekaart. Het dal van de Maas in het oosten en het lage nattere deel van de gemeente in het noorden zijn goed zichtbaar. 64
- Figuur 34. De gracht rond kasteel Aldendriel is een van de weinige volledige intacte grachten in de gemeente en vormt een indrukwekkend ensemble met het kasteel. (Google Streetview). 65
- Figuur 35. De Oude Haven van Grave rond 1900. In zeker de laatste twee eeuwen is deze haven weinig veranderd, als zijn de havenactiviteiten verdwenen. (Bommeltje.nl, foto OudeHavenGrave1900). 66
- Figuur 36. De vele wielen langs de zeer bochtige dijk ten zuiden van Nieuw Gassel zijn getuigen van de grillen van de Beersche Maas. (Topotijdreis.nl, topografische kaart 1900). 67
- Figuur 37. Voormalige gemeentes in de gemeente Land van Cuijk. 68
- Figuur 38. De Lange Paal, op het zuidelijkste punt van de gemeente. (D'n blikken Emmer, z.j., nieuwsbrief 12A, p. 9 (uitsnede)). 69
- Figuur 39. De fraaie vliegers op de justitieplaats van Oploo. (Cubra.nl) 70
- Figuur 40. Het buurtschap Den Hoek bij Sint Anthonis is een van de gebieden die nog altijd wordt gekenmerkt door een continue afwisseling van erven, akkers, weiden en tuinen. (Google Streetview). 71
- Figuur 41. Startwijk als voorbeeld van een 'kransakkerdorp': twee parallelle wegen omsluiten agrarische percelen en de erven liggen aan de buitenzijde van de wegen. Kadastrale minuutplan geprojecteerd over de actuele situatie. Het noorden is rechts. (Kadastrale minuutplan gemeente Beugen, sectie B, tweede blad). 73

Figuur 42. Bomenrijen aan weerszijden van De Quayweg bij Toven, met op de achtergrond een bomenrij in het veld. (Google Streerview).	74
Figuur 43. Houtranden in de broekontginningen ten zuiden van Haps. (Google Streetview).	75
Figuur 44. Het begraven van de duizenden kadavers op de heide bij Sint Anthonis in volle gang in 1962. (Van Eerdt & Van Dongen, 2019).	76
Figuur 45. Het parkachtige populierenbos aan de Voordijk in Mill. (Google Streetview).	78
Figuur 46. De zevensprong bij Schafferden. In het al dan niet doorsnijden van rabatten en andere structuren kan een relatieve ouderdom onderscheiden worden. (AHN2).	79
Figuur 47. De steilrand (rechts) langs de Viltseweg tussen Beugen en Oeffelt markeert de buitenbocht van een oude meander van de Maas. (Google Streetview).	80
Figuur 48. De tuinkoepel van landgoed Overhage vormt samen met de overige (groen)elementen in de kern van het landgoed een waardevol ensemble. (Haans, 2015).	81
Figuur 49. Het complex van het Karmelietenklooster met Latijnse school (met Gelderse gevel) vormt een fraai ensemble met de andere historische bebouwing aan de Steenstraat, waaronder de Sint-Petrusbasiliek en "Hotel "De Boomgaard" Ph. Esser". (RCE fotocollectie nr. 348.485).	84
Figuur 50. Het kerkhof van Cuijk vormt een bijzonder ensemble met de kerk. Door de aanleg van de Maasboulevard is in de jaren 60 de helft van het kerkhof verdwenen. (Google Streetview).	85
Figuur 51. De joodse begraafplaats in Vierlingsbeek, met kenmerkende poort, is een van de oudste van Nederland. (Land van Cuijk).	86
Figuur 52. De grafkelder van Rosalie Ries in 2021. (Sambeeks Heem).	87
Figuur 53. De stad Grave en haar muur met torens op een uitsnede van de ets van "Het beleg van de stad Graave door den prins van Parma in den jaare MDLXXXVI". Linksachter is het kasteel van Grave nog zichtbaar. (Wikimedia Commons, gebruiker Mr.Nostalgic).	88
Figuur 54. De moated site van 't Juffere in Oploo is nog altijd goed herkenbaar. (Google Streetview).	88
Figuur 55. Aldendriel heeft met zijn dubbele gracht en trapgeveltjes een indrukwekkende uitstraling. (Google Maps, Bert Kuijpers).	89
Figuur 56. De landweer bij Maashees op de grens met Limburg. (Haartsen, 2010, p. 102).	90
Figuur 57. "Kaart van het beleg van Grave in 1602 door Prins Maurits van Oranje" uit de Atlas van Loon uit 1649. (Wikimedia Commons, gebruiker Kweniston).	91
Figuur 58. "Beleg en overgaen der stad Grave" uit 1675. Onduidelijk is of dit inname door de Fransen in 1672 of de belegering door de Staatsen in 1674 weergeeft. (Wikimedia Commons, gebruiker Hansmuller).	92
Figuur 59. "Plan van de Stadt Grave met alle Nieuwe Werken", door D.W. en Anth. Hattinga in 1749. (BHIC, toegang 343, inventarisnr. 685).	93
Figuur 60. Overzicht van de gebeurtenissen bij Mill op 10 mei 1940. (Wols, 2014c).	96
Figuur 61. Het netwerk van luchtwachtposten. Een postnummer bestaat uit het nummer van de groep, kring en het nummer binnen de kring. (Van Lochem-Van der Wel & Van Lochem, 2019, 18).	99
Figuur 62. Luchtwachtoren 8J2 bij Maashees verkeert in een redelijk goede staat. (Google Streetview).	100
Figuur 63. Het Ontvangsstation Sambeek in volle glorie. (Radio Club Limburg).	101

Tabellen:

Tabel 1. Gebruikte ERS-velden in de database van de landschappen.	11
Tabel 2. Beoordeling gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1840 c.q. de aanlegperiode.	13

Tabel 3. Beoordeling gaafheid van de openheid / geslotenheid ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1840 c.q. de aanlegperiode.	13
Tabel 4. Classificatie van de eindscores.	13
Tabel 5. Gebruikte ERS-velden in de database van de landschapselementen.	19

Bijlagen:

Bijlage 1. Tijdschaal

Appendices

[Typ hier de overzichtslijst van appendices](#)

Bijlage 1. Tijdschaal

Archeologische perioden					
Tijdperk				Datering	
Recente tijd					
Nieuwe tijd			C	1945	
			B	1850	
			A	1650	
Middeleeuwen			Laat B	1500	
			Laat A	1250	
	Vroeg	D: Ottoonse tijd	1050		
		C: Karolingische tijd	900		
		B: Merovingische tijd	725		
		A: Volksverhuizingstijd	525		
	Romeinse tijd			Laat	450
Midden				270	
Vroeg				70 na Chr.	
Prehistorie	IJzertijd			Laat	15 voor Chr.
				Midden	250
				Vroeg	500
	Bronstijd			Laat	800
				Midden	1100
				Vroeg	1800
	Neolithicum (Nieuwe Steentijd)			Laat	2000
				Midden	2850
				Vroeg	4200
	Mesolithicum (Midden Steentijd)			Laat	4900/5300
				Midden	6450
				Vroeg	8640
	Paleolithicum (Oude Steentijd)			Laat	9700
				Jong B	12.500
				Jong A	16.000
				Midden	35.000
				Oud	250.000

tabel1 standaard Archeologisch RAAP 2014

label1_standard_Archeologisch_RAAP_2014